

# СУЧАСНІСТЬ

Марина Приходько: Потойбіч мосту — Альбер Камю: Справедливі — Катерина Горбач: Поезії — Марта Калитовська: Випадкова Італія — Святослав Гординський: Думки з приводу «Історії українського мистецтва» — Мирослав Проккоп: Угода між США і СРСР про консульські представництва — і українці — Вісті з «Прологу»: Засуджені далі караються — Роман Рахманний: Про дві самотності та очі читачів — Іван Майстренко: Сторінки з історії Комуністичної партії України (VI) — Євген Онацький: По похилій площі — Антін В. Івахнюк: До питання нашого правопису — Сергій Домазар: Довершена українська абетка — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

7 (79)

ЛИПЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ. мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920-1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У шишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорвило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УТВР (передрук підпільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомини чотоного Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимою в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.  
875 West End Ave, Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025  
USA

„Sucasnist“  
8000 München 2  
Karlspl. 8/III  
Bundesrepublik Deutschland

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7 (79)  
ЛИПЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

---

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,  
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.  
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

# ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

МАРИНА ПРИХОДЬКО: **ПОТОЙБІЧ МОСТУ**

\*

Не бути весні, не бути...  
Обірвана пісне, прости...  
Вінок у траві забутий  
Нікому не доплести.

Лишилися вечірні дзвони  
І сковані болем уста.  
Душа, як зоря, прохолоне  
І стане не та вже, не та...

Даремне розтерзаних ночей  
Отруйне, п'янке вино  
Душі, що нічого не хоче,  
Душі, якій все одно.

\*

Ночі мої — чорний  
Обгорілий цвіте.  
Хай і не пригорне,  
Хай і не любитиме.

Знаю — ходить гранями  
По той бік нестями.  
Що з мого кохання?  
Крига не розтане;

Не розблисне золото —  
Провесняно, вірою;  
Безтурботно й молодо  
Вдруге не повірить.

А устами темними  
В далі неозорі  
Буде потаємно  
Викликати зорі.

Хмарами-туманами  
Поза грань нестями,  
Де живуть поранені  
Мертвими устами.

\*

Від берега, де юна Навсікая,  
 Сполохана, вінка не доплела,  
 На берег цей, на дню піщану,  
 В безлюдну, голу і німу пустелю  
 Морським прибором винесло її.  
 Де обрій просвітліти мав, — ще довго ніч стояла,  
 Ще довго шторм позаду не вщухав.  
 Нарешті втихло. Приготовилося. Стало  
 Назустріч. І просвітлим небесам  
 Відкрилося: безрука і сліпа  
 Лежить на березі пустельному, і пінно хвилі  
 Б'ються об білий мармур божеських колін.

\*

Поміж долонею твоєю,  
 у спочинку на грудях в мене,  
 і твоїм лицем,  
 закам'янілим в непорушності,  
 яка безмежна віддаль пролягла...  
 Десь пропливають  
                                  міражі караван;  
 десь протікають  
                                  глибокі ріки;  
 в темноті  
                                  проходять мимо тіні.  
 Я стремлю.  
 Я напинаю туго лук болючий мого тіла  
 напроти темного вікна твоєї ночі.  
 Надаремне.  
                          Ні моста,  
                                  ні маяка не видно.  
 В ревності, твої боги моєї жертви не приймають.  
 В самоті, одна на острові покинута, я цілу ніч свічу  
 на підвіконні свічку; стережу,  
 щоб полум'я горіло рівне і високе;  
 Вартовим, я доглядаю ватру.  
 Я не сплю.  
 В той час коли рука твоя  
 тяжіє тут на грудях в мене,  
 і тебе поймає сон.  
 Крізь твої темні пальці  
 піски просочуються,  
 і течуть мовчазні ріки..

\*

Мете і сипле,  
Дмухає у протяг,  
У прірву, в небуття  
Із лав сипких пісків.

В сувої щільно,  
В білу вовну сну,  
Як ватою вікно,  
Усі щілини  
Затулено  
Більмом сліпих годин.

Чохлами простира́л,  
Тампоном марлі  
Забито у коко́н —  
Сучиться тонко  
Прозора павутина  
І тече  
По нитці молоком,  
І гусне в вічність.

## НІЧНА РОЗМОВА З ОРФЕЄМ

(Б. Рубчакові)

*Персефоны зерно гранатовое  
Как забыть тебе в стужах зим?  
Помню губы двойною раковиной  
Приоткрывшиеся моим.*

Марина ЦВЕТАЕВА

I

Не оглядатись — кажеш.  
Ти, що сам пропав  
в провалинах дзеркал од місяця надхненних,  
нежданно за вікном моєї ночі  
заколихався гілкою і пальцями чуткими  
вистукуєш мені на чорнім шклі  
слова поховані.  
Прокинулась. Не сплю. Вслухаюся.  
Зі сну цупкої вати,

з кокону тиші знову потекло,  
знов заворушилось, пульсує всередині.  
І спогад літа сонцем і блакиттю,  
як блискавка, мовчазно спалахнув.

## II

Твої метелики розп'яті за свій лет,  
настромлені на вежі хмарочосів, крила в пил  
розтерті шинами сліпих, скажених днів,  
я зберігаю в катакомбах літ,  
в забутих підземеллях, куди вхід  
завалено камінням самоти,  
і де повис павук у сітці вічності.  
Сама, одна, весталкою, в печері  
життєйській я реліквій стережу,  
живою в ній похована.  
Я, що колись була  
жива серед живих:  
на Лесбосі, на скелі,  
з Кассандрою на валах Трої . . .  
Я — зерно затоптане у землю бережу  
у царстві тіней погвалтованих.  
Тут іноді мені  
з'являється і та, загублена в дорозі, чию тінь  
ти все ще з флейтою шукаєш  
надаремне між живими, на землі.



АЛЬБЕР КАМЮ: **СПРАВЕДЛИВИ**

П'еса на п'ять дій

ДІЯ ДРУГА

*Вечір наступного дня. Те саме місце.*

*Анненков біля вікна. Дора коло стола.*

АННЕНКОВ Вони вже на місцях. Степан запалив цигарку.

ДОРА О котрій годині має проїхати великий князь?

А. От-от. Слухай. Наче карета? Ні.

Д. Сядь, май терпіння.

А. А бомби?

Д. Сядь. Ми зараз нічого не можемо.

А. Можемо: заздрити їм.

Д. Твоє місце тут, ти керівник.

А. Так. Я керівник, але Янек цінніший за мене, і саме йому, можливо . . .

Д. Небезпека однакова для всіх. І для того, хто кидає, і для того, хто не кидає.

А. Воно то так, але в цю мить Янек з Олексою стоять на лінії вогню. І хоч я усвідомлюю, що не повинен бути разом з ними, та інколи на мене знаходить страх, що я надто охоче приймаю свою роллю. Кінець-кінцем вигідно дати себе переконати, що ти не мушиш кидати бомби.

Д. Яка різниця? Головне — робити те, що треба, і довести роботу до кінця.

А. Яка ти спокійна!

Д. Не спокійна, а перелякана. Вже три роки я з вами, і два роки виробляю бомби. Виконую все сумлінно, ще ніколи не було недогляду.

А. Ніколи, Доро.

Д. Так от, три роки мене не кидає страх. Він зникає лише уві сні, але з новою силою повертається вранці. Не було ради, довелося призвичаїтись. Тепер я виглядаю спокійною, коли мені найстрашніше. Немає чим гордитися.

- А. Навпаки, будь горда. Мені не вдалося нічого в собі перемогти. Знаєш, я інколи тужу за минулим, за блискучим життям, за жінками. Я любив і жінок, і вино, і ночі, яким, здавалось, не буде кінця.
- Д. Про це я здогадувалась, Борю. За те ти мені так і подобаєшся, за живе серце. А як воно ще прагне радості, то це краще від жахливого мовчання, яке часом заміняє крик.
- А. Що ти говориш? Ти? Неймовірно!
- Д. Слухай! *(Поривчасто встає. Проїхала карета. Тиша)*. Ні, не він. А серце калатає. Бачиш, я ще нічого не навчилася.
- А. *(Підходить до вікна)* Увага, Степан подає знак. Це він.

*Здалеку чути гуркіт карети, що поволі наближається, проїздить по під вікнами й починає віддалятися. Довге мовчання.*

- А. Через кілька секунд... *(Наслухаються)* Як довго! *(Дора зробила рух. Тиша. Десь далеко задзвонили дзвони)*. Неможливо! Янек уже мусів би кинути бомбу... карета безперечно доїхала до театру. А Олекса? Глянь! Степан обернувся й побіг до театру.
- Д. *(Кидається до нього)* Янека арештували! Напевне арештували! Треба щось робити!
- А. Зачекай. *(Прислухається)* Ні. Все скінчено.
- Д. Що сталося? Невже Янека арештували до замаху? Він готувався до всього, я знаю. До тюрми, до процесу, навіть бажав їх. Але після смерті великого князя! А не так, ні, не так!
- А. *(Дивиться з вікна вниз)* Воїнов! Швидко!

*Дора йде відчинити. Входить Воїнов. На ньому не знати лиця.*

- А. Швидше розповідай!
- ВОЇНОВ Нічого не знаю. Я чекав на першу бомбу. Бачив, як карета виїхала із-за рогу без перешкоди. Тут моя голова пішла обертотом. Я подумав, що ти в останню хвилину змінив плян, і завагався. А тоді біг аж сюди...
- А. Де Янек?
- В. Не бачив.
- Д. Його арештували.
- А. *(Він увесь час поглядає вниз на вулицю)* Він ось!

*Кожен лишається на місці. Входить Каляєв, обличчя в сльозах.*

- КАЛЯЄВ *(Розгублено)* Браття, простіть мені. Я не міг.
- Д. *(Підійшла до нього, взяла за руку)*. Нічого.

- А. Що скоїлось?  
Д. (До Каляєва) Нічого, буває, що в останню хвилину все завалиться.  
А. Неймовірно.  
Д. Облиш. Під цим оглядом, Янеку, ти не єдиний. Швайцер так само перший раз не зміг.  
А. Ти злякався?  
К. (Здрігнувся) Ні, не злякався. Ти не смів цього робити!

*Хтось стукає умовленим способом. Анненков робить знак Воїнову, той іде відчинити. Каляєв пригноблений. Мовчанья. Входить Степан.*

А. Ну?

СТЕПАН В кареті великого князя були діти.

- А. Діти?  
С. Так. Небіж і небога великого князя.  
А. Орлов повідомляв, що великий князь їхатиме сам.  
С. Була також велика княгиня. Таке товариство видалося нашому поетові занадто численним. На щастя, нічого не помітили.

*Анненков щось тихо говорить Степанові. Усі дивляться на Каляєва, який підводить погляд на Степана.*

- К. (Затинаючися) Я не міг передбачити . . . Діти, особливо діти . . . Ти спостерігав коли дітей? Часами вони мають такий серйозний погляд . . . Я ніколи не міг його витримати . . . А мить перед тим, на темному розі майдана, я зазнав щастя. Ледве здалеку блиснули ліхтарі карети, вір, моє серце радісно тьохнуло. Воно билось швидше й швидше в такт наростаючому стукоту коліс. Калатало, як божевільне. Мені хотілося стрибати. Здається, я навіть сміявся і повторював безперестанку: «так, так» . . . Ти розумієш?

*Відвів від Степана погляд, знітився.*

Я кинувся до карети — і в ту ж мить побачив їх. Вони не сміялися, о ні. Вони трималися дуже прямо й дивилися в порожнечу. Які вони були сумні! Зодягнені в парадне вбрання, застигли постаті обабіч дверця! Я не помітив великої княгині. Я взагалі нікого не помітив, крім них. Якби вони глянули на мене, я певно кинув би бомбу. Принаймні, щоб знищити їхні сумні погляди. Але вони дивилися тільки вперед.

*Підвів очі, глянув на інших. Мовчанка. Тоді ще тихше.*

Я сам не розумію, що трапилося. Мої руки ослабли. Коліна підігнулися. Через мить було вже запізно. (*Мовчить. Погляд у землю*). Доро, чи мені вчулося, чи справді тоді задзвонили дзвони?

- Д. Тобі не вчулося, Янеку. (*Поклала йому на плече руку. Кам'яев підвів голову, всі погляди спинилися на ньому. Він устав*).
- К. Дивіться на мене, брата; дивися, Борю, я не боюся, не відступник. Я їх не сподівався. Все сталося занадто швидко. Два маленькі серйозні обличчя, а в моїй руці жахливий тятар. Це в них я мусів його кинути. Отак прямисінько. О ні! Я не міг. (*Переводить погляд з одного на другого*) Колись, дома, на Україні, я правив кіньми і літав як вітер — нічого не боявся. Нічого в світі, крім одного, — щоб не переїхати дитини. Мені ввижався поштовх і хрускіт тендітної голівки, що вдарила з розмаху об дорогу... (*Замовкає*). Допоможіть мені... (*Мовчанка*). Я хотів забити себе. Та прийшов сюди, бо подумав, що мушу скласти перед вами звіт, що ви — мої єдині судді, що вам видніше, мав, чи не мав я рації, що ви не помилитеся. А ви не говорите нічого. (*Дора наблизилася, торкнула його. Він дивиться на них і похмуро продовжує*). Я пропоную таке. Якщо ви вирішите, що треба забити дітей, я дочекаюсь закінчення вистави і сам один кину бомбу в карету. Я знаю, що не схиблю. Тільки вирішіть. Я підпорядкуюсь організації.
- С. Організація доручала тобі знищити великого князя.
- К. Вірно. Але не вимагала від мене убивати дітей.
- А. Янек має рацію, цього не передбачили.
- С. Він мусів виконати наказ.
- А. Тут моя вина. Я повинен був передбачити кожен можливість, тоді ніхто не вагався б, що йому робити. Тепер лишається одне — вирішити, чи ми втратимо сьогоднішню нагоду, а чи скажемо Янекові чекати роз'їзду з театру. Олексю?
- В. Не знаю. Мені здається, я вчинив би так само. Але я не певен себе. (*Тихо*) Мої руки тремтять.
- А. Доро?
- Д. (*Пристрасно*) Я напевне відступила б, як і Янек. Чи я смію вимагати від інших те, на що не здатна сама?
- С. Чи ви здаєте собі справу, що означає це рішення? Два місяці кропітких готувань, два місяці постійного нараження на страшну небезпеку — і все даремно! Григора арештували за що? Рикова повісили за що? А тепер починати наново? Знову довгі тижні хитрувань і сліжки, знову неослабне напруження

- доки трапиться відповідна нагода? Ви що, відбилися глузду?
- А. Тобі ж відомо, за два дні великий князь знову їхатиме до театру.
- С. А за ці два дні нас можуть забрати, ти сам говорив.
- К. Я йду.
- Д. Чекай! (До Степана) А зміг би ти, Степане, з відкритими очима стріляти впритул на дитину?
- С. Так, якби організація наказала.
- Д. Чому ж ти заплющився?
- С. Я? Заплющився?
- Д. Так.
- С. Можливо, щоб краще уявити картину і відповісти цілком розважно.
- Д. То розплющ очі і зрозумій, що організація втратила б силу і вплив, якби хоч на мить допустила, щоб її бомби розривали дітей.
- С. Мені немає діла до таких нісенітниць. Якщо ми сьогодні вирішимо забути про дітей, станемо господарями світу і революція тріумфуватиме.
- Д. І сьогодні ж революцію зненавидить усе людство.
- С. Вистачить, коли ми віддамося їй з такою великою любов'ю, що зумієм її накинути всьому людству, щоб урятувати і його, і його рабів.
- Д. А що як людство не прийме такої революції? Що як народ, за який ти борешся, не погодиться, щоб убивати його дітей? Ти виступиш проти народу?
- С. Коли буде потрібно — так, і аж доти, доки він не зрозуміє. Хоч я теж люблю народ.
- Д. Не таке обличчя в любови.
- С. Хто це сказав?
- Д. Я, Дора.
- С. Ти жінка, і в тебе невірне уявлення про любов.
- Д. (Пристрасно) Зате вірне уявлення про сором.
- С. Мені було соромно за себе один-єдиний раз і то з вини інших. Коли мене шмагали батогами. Бо мене шмагали. Уявляєте, що то — батоги? Віра була зі мною і на знак протесту покінчила самогубством. А я пережив. Чого мені тепер соромитись?
- А. Ми всі тебе любимо й поважаємо. Проте, не залежно від твоїх мотивів, я не можу допустити, щоб ти запевняв, наче все дозволено. Сотні наших братів ішли на страту, аби стало відомо, що не все дозволено.
- С. Щоб досягти мети, дозволено все.

- А. (*Гнівно*) Дозволено йти працювати в поліцію і сидіти на двох стільцях, як пропонував Евно? Ти пішов би?
- С. Звичайно, якби було треба.
- А. (*Встає*) Степане, ми забудемо, що ти тепер сказав, з огляду на те, що ти зробив для нас і разом з нами. Пам'ятай тільки про одне: нам треба вирішити, чи кидати тепер бомбу на дітей.
- С. Діти! Ну й діло вам те слово. Невже ви нічого не розумієте? Тому, що Янек пошкодує цих двох, мільйони російських дітей знову роками вмиратимуть з голоду. Ви бачили, як діти вмирають з голоду? Я бачив. Смерть від бомби — це розкіш проти тієї. Та Янек того не бачив. Він не бачив нічого, крім двох муштрованих цуценят великого князя. Що ви за люди? Невже вам досить даної хвилини? Тоді, звичайно, вибирайте милосердя, яке заліковує біди кожного окремого дня, а не революцію, яка хоче знищити всяке зло — теперішнє і майбутнє.
- Д. Янек погодивсь убити великого князя, бо його смерть наблизить час, коли російські діти більше не вмиратимуть з голоду. Вже й це зробити не легко. Смерть князевих небожів не вбереже жадної дитини від голодової смерти. Навіть для руйнації є порядок, є межі.
- С. (*З пристрасстю*) Меж немає! Ви не вірите в революцію, от і все! (*Всі, крім Янека, схопилися на ноги*). Не вірите! Якби вірили в неї беззастережно, цілковито; якби були переконані, що завдяки нашим жертвам і нашим перемогам стане вільна від деспотизму Росія — країна свободи, що колись запанує по всій землі; якби не сумнівалися, що тоді людина, звільнена від гнобителів та забобонів, поверне до неба обличчя справжнього Бога, — яке значення мала б для вас смерть двох дітей? Ви вважали б, що маєте на це повне право, чуєте, повне? А якщо вас зупиняє оця смерть, то це тому, що ви не цілком певні своєї правоти. Ви не вірите в революцію.
- Тиша. Каляев підводиться.*
- К. Степане, мені прикро, але я не дам тобі договорити. Я вправду вбивство заради повалення деспотизму. За твоїми ж словами криється інший деспотизм, той, який, доскочивши влади, зробив би з мене злочинця, тоді як я намагався бути носієм справедливості.
- С. Яке кому діло, чи ти носій справедливості чи ні? Аби справедливість запанувала, хай навіть за допомогою убивць. Ми з тобою ніщо.

- К. Ми не ніщо, і ти це прекрасно знаєш, а те, що ти зараз говориш, ти говориш з гордості.
- С. Моя гордість не цікавить нікого, крім мене. А от людська гордість, людський бунт і навколішне безправ'я — це вже наші спільні справи.
- К. Люди живуть не тільки справедливою.
- С. Якщо в них відібрали хліб, то чим вони житимуть, крім справедливості?
- К. Справедливістю й моральною чистотою.
- С. Моральною чистотою? Можливо. Але я волію ігнорувати її сам і змусити до цього мільйони людей заради того, щоб слушної години надати їй ще більшого значення.
- К. Треба бути цілковито певним, що така година настане, адже заради неї ти відкидаєш все, що дає людині силу миритися з життям.
- С. Я певний.
- К. Ти не можеш бути. Щоб переконатися, хто з нас має рацію, треба загубити щонайменше три покоління в численних війнах і страшних революціях. А коли земля нарешті підсохне від крові, ми обидва давним давно будемо глиною.
- С. Інші заступлять нас, і я їх вітаю мов братів.
- К. *(Підвищує голос)* Інші... Так! Але я люблю тих, хто живе сьогодні, на тій самій землі, що я, і я їх вітаю. Це задля них я веду боротьбу і згоден померти. А г'рород, якого шукаємо, хто зна чи буде, і за нього я не збираюсь давати полицника моему братові. Я не докину до живої несправедливості в ім'я мертвої справедливості. *(Спокійніше, але твердо)* Браття, я хочу говорити відверто, хочу сказати відоме і найтемнішому селянинові: убивати дітей — не порядно. Якби мені судилося дожити до часу, коли революція розминеться з порядністю, я відійшов би геть. Будь ваше рішення, я зараз піду до театру, але я кинуся під карету.
- С. Порядність — це розкіш, зарезервована для тих, хто їздить у кареті.
- К. Ні, вона — останній скарб злидаря. Тобі це відомо так само, як тобі відомо, що в революції теж є порядність. Саме вона примушує нас іти на смерть. Саме вона, Степане, дала тобі силу витримати батоги і змусила сьогодні заговорити.
- С. *(Кричить)* Замовкни! Не смій про це згадувати!
- К. *(Запальчиво)* Чого ти затикаєш мені рота? Я ж слухав тебе, коли ти говорив, що я не вірю в революцію? Іншими словами, що я здатний ні за що убити великого князя, бо я злочинець. Я вислухав і не вдарив тебе.
- А. Янеку!

- С. Це власно і є убивати ні за що, коли не вбивати досить.
- А. Степане, тут ніхто не поділяє твоїх поглядів. Рішення прийнято.
- С. Я йому коритимуся, але повторюю — для терору делікатність не годиться. Ми вбивці і вбивці з доброї волі.
- К. (*Украй обурений*) Ні, я з доброї волі йду на смерть, щоб припинити убивства. Я з доброї волі лишаюсь чесним.
- А. Янеку! Степане! Годі! Організація вирішила, що вбивати дітей безглуздо. Треба наново починати стежити. Мусимо бути готові через два дні.
- С. А якщо і тоді будуть діти?
- А. Почекаємо іншої нагоди.
- С. А якщо з великим князем буде княгиня.
- К. Її я не пожалію.
- А. Слушайте!

*Стукіт карети. Каляева непереможно потягло до вікна. Інші чекають. Карета наближається, проїздить попід вікнами, їде далі.*

- В. (*Дивлячися на Дору, що їде до нього*) Починаймо наново, Доро...
- С. (*Презирливо*) Так, Олексю, починаймо наново... Зате як приємно задовольнити благородність!

## ЗАВІСА

### ДІЯ ТРЕТЯ

*Те саме місце і час. Два дні пізніше.*

СТЕПАН Що з Воїновим? Він уже мусів би бути.

АННЕНКОВ Йому треба поспати. Ми ще маємо півгодини.

С. Я можу піти розвідати.

А. Ні, не слід збільшувати ризик. (*Мовчання*) Янеку, чому ти мовчиш?

КАЛЯЄВ Нічого говорити. Ти не хвилюйся. (*Дзвінок*) Ось і він.  
*Входить Воїнов.*

А. Заснув?

ВОЇНОВ Трохи.

А. А як ти спав минулу ніч, добре?

В. Ні.

А. Треба було, є ж різні засоби.



- В. Пробував. Я був надто змучений.  
 А. У тебе тремтять руки.  
 В. Ні. *(Всі на нього дивляться)*. Чого так дивитеся? Хіба людина не може стомитись?  
 А. Може стомитися. Ми думаємо про тебе.  
 В. *(Раптово-жагуче)* Слід було думати позавчора. Якби бомбу кинули тоді, ми вже два дні не були б стомлені.  
 К. Вибач, Олексю, це я привів до ускладнень.  
 В. *(Спокійніше)* Хто про це згадував? Чому до ускладнень? Я стомився, і тільки.

ДОРА Тепер усе піде швидко. Через годину буде кінець.

- В. Так, кінець... Через годину... *(Оглядається навколо. Дора підходить до нього й бере за руку. Він не реагує, але за якусь мить висмикує руку)*. Борю, я хочу з тобою поговорити.  
 А. Віч-на-віч?  
 В. Віч-на-віч.

*Дивляться один одному в вічі. Дора, Каляев і Степан виходять.*

- А. Говори, що таке. *(Воїнов мовчить)*. Прошу, скажи мені.  
 В. Мені соромно, Борю. *(Мовчанка)* Мені соромно, але я мушу сказати правду.  
 А. Ти не хочеш кидати бомбу?  
 В. Я її не зможу кинути.  
 А. Тобі страшно, правда? Не соромся, говори щиро.  
 В. Я боюся, і мені соромно за цей страх.  
 А. Однак позавчора ти був веселий і впевнений. При прощанні твої очі світилися.  
 В. Я завжди боявся. Позавчора я зібрав усю свою відвагу, тільки й того. Щойно долинув здалеку гуркіт карети, я сказав собі: «Тримайся, ще якась хвилинка, не більше». Зціпив зуби, всі мої м'язи напружилися. Я кинув би бомбу з такою силою, що великого князя забило б від удару. Я очікував першого вибуху, щоб виладувати всю свою силу. Нічого не трапилось. Карета зближалася. Як швидко вона котилася! Проминула мене, і тільки тоді я усвідомив, що Янек не кинув бомби. Жахливий холод скував тіло, і в одну мить я відчув себе безсилим, мов дитина.  
 А. Нічого, Олексю, життя візьме гору.  
 В. Ось уже два дні воно не повертається. Я щойно збрехав тобі: всю ніч я не зімкнув очей. Серце калатало як навіженне. О, Борю, я в розпачі.  
 А. Немає чого, кожен переходив крізь це. Ти не кидатимеш бомби. Місяць відпочинку десь у Фінляндії, і ти знову повернешся до нас.

- В. Мабуть, ні. Якщо я не кину бомби сьогодні, то не кину її ніколи.
- А. Чому?
- В. Я не створений для терору. Тепер це ясно. Буде краще взагалі відійти. Я працюватиму в комітетах, у пропаганді.
- А. Риск однаковий.
- В. Звичайно. Але там можна працювати з заплющеними очима. Нічого не знати.
- А. Як то?
- В. (*Гарячково*) Нічого не знати. Скликати збори, обговорювати ситуацію, а потім видавати наказ про екзекуцію — це легко. Звісно, людина ризикує життям, але якось навмання, нічого власне не бачачи. І зовсім інше стояти смерком серед юрби, що поспішає до гарячого супу, до дітей, до жіночого тепла, стояти мовчки, відчуваючи у руці тягар бомби, і знати, що ось за три, за дві хвилини, за кілька секунд ти кинешся назустріч блискучій кареті — отут криється жах. Тепер я знаю, що не зможу до вас повернутися, без того, щоб не зотліти душею. Мені сором видає очі, я злетів занадто високо. Треба працювати на своєму місці. Непомітному місці, яке по мені.
- А. Непомітного місця немає. За кожним місцем стоять в'язниці й шибениця.
- В. Але їх так не видно, як видно того, кого маєш убити. Їх треба ще уявляти. На щастя, в мене дуже слабка уява. (*Нервозно сміється*). Я ще й досі властиво не усвідомлюю існування таємної поліції. Чудернацький терорист, е? Усвідомлю після першого удару ногою в живіт. Не раніше.
- А. А у випадку в'язниці? Там знають і бачать. Там нічого не забудеш.
- В. У в'язниці не треба приймати жадних рішень. Це головне, більше не приймати рішень! Більше не повторювати: «Гляди, ти повинен сам розсудити, в яку мить кинути вперед». Тепер я переконаний, коли мене арештують, я не намагатимусь тікати. Для втечі знову таки конечна вигадливість, конечна ініціатива. А коли не тікаєш — ініціатива належить іншим. Вони виконують працю.
- А. Та праця часами доводить до шибениці.
- В. (*Розпачливо*) Часами. Для мене вмерти не так трудно, як жити, затискаючи в долоні власне життя та життя іншої людини і зважувати, в яку мить пустити з полум'ям їх обидва. Ні, Борю, єдиний спосіб відкупитися від вини — визнати себе тим, чим ти справді є. (*Анненков мовчить*). Навіть боягузи можуть прислужитися революції, будучи на відповідному місці.

- A. В такому разі ми всі боягузи. Хоч не кожному трапилась нагода в тому переконатись. Роби, як хочеш.
- B. Тоді я негайно відходжу. Мені забракне відваги глянути їм в обличчя. Розкажи сам.
- A. Розкажу. (*Наближається до нього*).
- B. І скажи Янекові, що це не його вина. Я люблю його, люблю вас усіх. (*Анненков мовчки обнімає його*).
- A. Прощай, брате. Прийде кінець, і Росія стане щасливою.
- B. (*Біжить до виходу*). О так! Якою щасливою! Якою щасливою!

*Анненков підходить до дверей.*

A. Заходьте.

*Дора та інші входять.*

C. Що сталося?

A. Воїнов не кидатиме бомби. Він змучений, не було б певности.

K. Через мене, Бору?

A. Він просив переказати, що любить тебе.

K. Він повернеться?

A. Можливо, тим часом він відійшов.

C. Чому?

A. Він буде корисніший у комітеті.

C. Він просив тебе? Що він, злякався?

A. Ні, не просив. Я вирішив сам.

C. У час атентату ти позбавив нас людини?

A. У час атентату вся відповідальність лежить на мені. Дискутувати пізно. Я сам заміню Воїнова.

C. Це право належить мені.

K. (*До Анненкова*) Ти керівник, твій обов'язок лишатися тут.

A. Інколи обов'язок вимагає від керівника бути податливим. При умові, що він виявить свою твердість, коли зайде потреба. Я прийняв рішення. Степане, заступатимеш мене, поки треба. Йди, я покажу тобі інструкції.

*Виходять. Каляев сідає. Дора підходить до нього, хоче торкнутися рукою, але стримується.*

D. Це не твоя вина.

K. Я вразив його, вразив глибоко. Знаєш, що він мені казав недавно?

D. Він безперестанку повторював, який він щасливий.

K. Вірно, але він мені признався, що для нього не існує особисто щастя поза нашою спільнотою. «Є ми, організація, — говорив він, — а більше немає нічого. Ми — лицарство». Шкода, Доро!

D. Він повернеться.

- К. Ні. Уявляю, що я відчував би на його місці — розпач.
- Д. А хіба ти відчуваєш тепер не те саме?
- К. (*Сумно*) Тепер? Я з вами і відчуваю себе таким щасливим, як і він відчував себе.
- Д. (*Повагом*) Це велике щастя.
- К. Дуже велике щастя. Ти згідна зі мною?
- Д. Згідна. Чого ж тоді ти сумуєш? Два дні тому твое обличчя сяяло, наче ти йшов на бучне свято. А сьогодні . . .
- К. (*Підводиться докраю схвильований*). Сьогодні мені відоме те, чого я не знав раніше. Ти мала рацію: все це не так просто. Я вірив, що вбити легко, що для того вистачить ідеї та відваги. Але я не такий великий духом та й знаю тепер, що ненависть не веде до щастя. Скільки зла, скільки зла і в мені, і в інших. Душогубство, підлість, несправедливість . . . Звичайно треба, треба, щоб я його убив . . . Але я на тому не спинюся! Я піду далі за ненависть!
- Д. Далі? Там порожнеча.
- К. Там любов.
- Д. Любов? Ні, не цього нам треба.
- К. О, Доро, як можна таке сказати, я ж знаю твое серце . . .
- Д. Навколо забагато крові, забагато грубого насильства. Той, хто справді жадає справедливості, утратив право на любов. Вони муштровані як і я: високо піднята голова, непорушний погляд вперед. Навіщо гордому серцю здалася любов? Любов, Янеку, змушує лагідно схилити голови. А в нас, у нас тверді карки.
- К. Проте ми любимо свій народ.
- Д. Ми його любимо, це правда. Любимо всепоглинаючою любов'ю, беззахисною, безвідрадною. Живемо далеко від нього, замурані в чотирьох стінах, заглиблені в думки. А чи любить нас народ? Чи принаймні знає про нашу любов до нього? Народ мовчить. Таке безгоміння, така тиша . . .
- К. У тому й полягає зміст любови, щоб усе віддати, усім пожитувати, не сподіваючись подяки.
- Д. Можливо. Це любов абсолютна, це чиста самотня радість, у якій я згоряю, до речі. Проте, бувають хвилини, коли я питаюся, чи любов не є чимось іншим, що перестало бути монологом, а знаходить вряди-годи відгук. Тоді я малюю собі таку картину, ось уяви: світить сонце, ласкаво схиляються голови, зникає із серця гординя, розкриваються обійми. О, Янеку! Якби можна було забути — хоч на годину кричущу

нужденність світу і дати собі нарешті волю. Коротесенька година егоїзму, ти здатний про таке думати?

- К. Так, Доро, це зветься — ніжність.
- Д. Ти відгадав, мій любий, це зветься ніжність. Та чи справді вона тобі відома? Твоя любов до справедливості таїть у собі ніжність? *(Каляев мовчить)*. А яка твоя любов до народу: невимушена і ласкава, чи охоплена полум'ям протесту й помсти? *(Каляев далі мовчить)*. Бачиш. *(Підходить до нього, говорить дуже тихо)*. А до мене, до мене ти відчуваєш ніжність?
- К. *(Вдивляється в неї, помовчавши)* Ніхто ніколи не любив тебе так, як я люблю.
- Д. Знаю. Та чи не хотів би ти радше любити так, як усі?
- К. Я не є хтось, я люблю тебе по-своєму.
- Д. Більше за справедливість, більше за організацію?
- К. Для мене ви нероздільні: ти, організація і справедливість.
- Д. Так, але скажи, благаю тебе, скажи: на самоті ти любиш мене ніжно, егоїстично? Любив би ти мене несправедливу?
- К. Якби ти була несправедлива і я міг би тебе любити, то це вже не тебе я любив би.
- Д. Ти не відповів. Скажи просто, любив би ти мене, якби я не була в організації?
- К. Де б же ти була?
- Д. Мені пригадуються шкільні роки. Я сміялася тоді. Я була гарна. Час минав у прогулянках і мріях. Полубив би ти мене легковажну й безжурну?
- К. *(Вагається, ледве чутно)* Мені непереможно хочеться сказати «так».
- Д. *(Скрикує)* То кажи «так», мій любий, якщо це думаєш, якщо це правда. «Так», перед лицем справедливості й злиднів, і закріпаченого люду. Благаю тебе, скажи «так», не зважаючи на страждання дітей, не зважаючи на повішених, на закатованих батогами...
- К. Замовкни, Доро.
- Д. Ні, хоч один раз треба дати серцеві волю! Я чекаю, що ти мене покличеш, покличеш мене, Дору, поза цей світ, отруєний несправедливістю...
- К. *(Грубо)* Досить! Моє серце жадає тебе одну. Але тепер я не смію здригнутися.
- Д. *(Розгублено)* Тепер? О, я забула... *(Сміється, немов плачучи)*. Усе гаразд, любий. Не гнівайся на мою нерозсудливість,

це втома. Я й сама не змогла б того вимовити. Бо і моя любов до тебе так само погноблена несправедливістю і в'язницями. Пригадуеш, Янеку, літо? Ет, навколо одвічна зима. Ми не належимо до цього світу, ми — справедливі. Є тепло, та не для нас. *(Відвертається)*. Ох, пожалійте справедливих!

К. *(Дивиться на неї в розпачі)*. Така наша доля без кохання. Але я заб'ю великого князя, і тоді настане спокій для тебе і для мене.

Д. Спокій! Коли це буде?

К. *(Пристрасно)* Завтра.

*Входять Анненков і Степан. Дора й Каляев розходяться.*

А. Янеку!

К. Зараз. *(Глибоко вдихнув)*. Нарешті, нарешті...

С. *(Підходить до нього)*. Прощавай, брате, я з тобою.

К. Прощавай, Степане. *(Повертається до Дори)*. Прощавай, Доро.

*Дора підходить. Вони стоять дуже близько один до одного, але не торкаються.*

Д. Ні, не прощавай, а до побачення. До побачення, мій любий, ми ще стрінемося.

*Він дивиться на неї. Тиша.*

К. До побачення. Я... Росія стане прекрасною.

Д. *(Крізь сльози)* Росія стане прекрасною.

*Каляев перехрестився на ікону. Вони з Анненковим виходять. Степан іде до вікна. Дора не рухається і все дивиться на двері.*

С. Як він просто тримається. Я, звісно, помилявся, не довіряючи йому. Мене разив його ентузіязм. Ти помітила, він перехрестився. Він що, віруючий?

Д. Не практикуючий.

С. У нього все одно релігійна душа. Це нас різнить. Я безперечно суворіший, ніж він. Той, хто не вірить у Бога, прагне абсолютної справедливості або доходить до відчаю.

Д. Його навіть справедливість доводить до відчаю.

С. Так, м'яка душа. Зате тверда рука. А це варте більше за душу. Він уб'є його напевне. Добре, дуже добре, треба нищи-

ти. Чому ти ні пари з уст? *(Уважно приглядається до неї)*. Ти в нього закохана?

- Д. Коханню потребує часу, а в нас його бракує навіть для справедливості.
- С. Маєш рацію. Так багато треба зробити, треба доценту зруйнувати світ... А потім... *(Біля вікна)* Їх не видно, вони вже на місці.
- Д. А потім...
- С. Кохатимемось.
- Д. Якщо доживемо.
- С. То інші кохатимуться. Хіба не все одно?
- Д. Степане, скажи «ненависть».
- С. Як?
- Д. Просто вимови одне слово — «ненависть».
- С. Ненависть.
- Д. Добре. Янек вимовляв його дуже погано.
- С. *(Помовчавши, підходить до неї)*. Ясно, ти мене зневажаєш. Та чи справді є для того підстави? *(Після павзи, з наростаючою пристрасстю)* Всі ви тут розводитеся про роботу в ім'я нікчемної любови. А я нічого в світі не люблю, я ненавиджу, чуєш, ненавиджу людські створіння! Пощо мені їхня любов? Я її звідав на каторзі три роки тому, і три роки тягну на собі. Тобі хочеться, щоб я розчулився і ніс бомбу, неначе хрест? Ні! Ніколи! Я бував задалеко, я знаю забагато... Дивись!... *(Розстібає сорочку. Дора зробила крок до нього, але мимоволі відступає, побачивши шрами від батога)*. Оце сліди! Сліди любови! І тепер зневажаєш мене?
- Д. *(Підходить до нього і рвучко обнімає)*. Хто зневажає горе? Тебе я теж люблю.
- С. *(Дивиться на неї, глухо)*. Пробач, Доро. *(Павза. Він відвертається)*. Я, певно, втомився за роки, виповнені боротьбою, тривогами, шпигами, каторгою... а на останок ще й це. *(Показує на шрами)*. Де в мене знайдеться сила любити? Добре, що можу хоч ненавидіти. Все ж краще, ніж не почувати нічого.
- Д. Безумовно краще.

*Він дивиться на неї. Годинник відбиває сьому.*

С. *(Швидко обертається)*. От-от приїде великий князь.

*Дора підійшла до вікна, притулилася до шибки. Довга тиша. Аж ось вдалині загуркотіла карета, наблизилася, проїздить.*

С. Якщо він сам...

*Карета віддаляється. Жажливий вибух. Дора здригнулася, сховала обличчя в долоні. Довга тиша.*

С. Боря не кидає бомби! Янек попав, попав! О людоньки, яка радість!

Д. *(Вся в сльозах, схиляється на нього)* Це ми його убили! Ми убили! Я убила!

С. *(Кричить)* Кого убили?! Янека?

Д. Великого князя.

## ЗАВІСА

Copyright by Editions Gallimard, Paris 1957.

Усі права застережені.

---

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку  
друге видання  
збірки поезій

Василь Симоненко

### БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КПРС.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-вах «ПРОЛОГ» і «СУЧАСНІСТЬ». Книжку можна купити також в українських книгарнях.

---



## З ТВОРЧОСТИ МОЛОДИХ

КАТЕРИНА ГОРБАЧ: **ПОЕЗІЇ**

коли весняний дощ  
пестить мое щоденне обличчя  
згадую тебе  
коли ясний подих ранку  
жартує моїм волоссям  
пізнаю тебе  
як блукаю вдосвіта лугами  
й знаходжу себе в росі  
чекаю на тебе  
ти що дубом  
пригадуєш мені дні самоти  
ти що робиш мене атласом  
ти вогонь що запалює  
мої світла  
ти тепло промінь весни  
ти  
ти ти

\*

не згадуй мене  
під крилами розбурханого сонця  
немає більше місця на наш спів  
погасли зорі  
що ти мені зняв з неба  
забудь  
як я стояла  
в серпанку яблуневого цвіту  
не думай  
про самотні тополі  
при кінцевій зупинці  
зачиняй вікно

коли босий місяць  
випиває росу з пелюстків  
не згадуй  
забудь

### МОЛИТВА

не втікай  
не ховайся  
за розмальовану стіну розваги  
переслідуй мене видіннями  
не дай мені згинуть  
в лісі телевізійних антен  
перетни мою смертью  
затислі цифри статистики  
а пришли мені смерть  
— старосвітську  
як осінній листок  
огорнуту сльивою жаху  
та зовсім трохи  
обвіяну жалем

\*

стань  
у вікно  
й кричи  
в порожнечу  
без відгомону  
сльози твої  
спливуть тобі по скронях  
вийди  
на дорогу  
скляних обелісків  
повиснуть на стовпах  
твої слова  
пересипай попіл  
крізь пальці  
ніхто  
не перехопить

\*

неодне хотіла я тобі сказати  
коли ми разом брели  
сипкими хвилями тоді  
про світло, що втікає  
з твоїх відкритих дверей  
про разок сліз  
що з ним грається в піжмурки вітер  
на тому стовпі край дороги  
про ночі ті коли  
скупими пасмами  
вдирається до вікон моїх час  
про мрії  
що вслід метеликам до сонця аж  
снують сріблясте  
бабине літо  
неодне хотіла я тобі сказати  
чому ж я мовчала?

**МАРТА КАЛИТОВСЬКА: ВИПАДКОВА ІТАЛІЯ**

Ніколи я не думала побувати в Чечіні. І не думаю, що ще повернусь у прибережне містечко Тоскани, що так наївно розклало два ряди своїх вілл чи просто півлюксусових домиків, задивлених у море. У довгій вулиці, що тягнулася здовж прибережної, вичікували переважно італійських туристів невеликі готелі. Часом їхні розкриті двері заманювали гостей чорно-лискучим баром, часом — просторою залею ресторану з чепурними білими столиками. Інколи з розкритих дверей джелятерії розливалася вколисуюча мелодія італійського танго, щоб швидко перейти на голос, що шарпав, і на звуки, що накидували дикий ритм...

Вечір заливав вузьку прибережну вулицю безцеремонно строкато і нахабно звуками так, що нюансам не було місця. Під'їздили авта, і люди стояли біля них довго, не поспішаючи; говорили голосно, наче б нікого не було коло них. Так, наче б не спало море і не спала ніч...

Сміялися хлопці та дівчата, гралися допівночі діти. Останні, відкинувши сон з повік, нагадували малих котенят, які втомлені і невипані проявляють цілу гаму нервозности; вона доходила навіть до меж, коли ніщо не могло її спинити. Діти бігали і діяли за власними законами та бажаннями. Де дівалась їхня втома? Про це не знав ніхто, як і ми не знали, звідки з'являвся під нашим бальконом малий ясно-волосий хлопчина, що привітно махав нам рукою і, доставши таку ж відповідь, біг стрімголов кудись в означене місце, щоб повернутися за декілька хвилин. Він появлявся щовечора на вулиці в пору, коли інші діти вже давно спали.

Молоді хлопці та дівчата не звикли думати, що ніч потрібна для відпочинку. Вони хотіли черпати з життя все, не перериваючи його ні на хвилину. Що було краще за життя? Але в них було щось, що кликало за галасом, що потребувало занурюватись у купіль безпощадних звуків, серед яких часто крикливий голос «я тебе кохаю» драгував своїм нахабним звірюванням, і нікому, мабуть, не приходило на гадку, що не всі фрази надаються, щоб їх виголошувати на публічних місцях. Треба б додати, що деякі слова абсолютно втратили свій органічний сенс. Вони належали до контексту слів, які майже нічого не означали. З ними поводитися безцеремонно, прикликаючи їх у кожную пору дня і ночі — в кожне базарне місце, і ніхто не

роздумував над тим, що існують слова, які призначені тільки одній людині.

Від чого люди кричали? Думаю, що це не була ні вина моря, яке важко дихало за рядами купальних будок, ні вина ночі, яка декілька метрів за межею світла була чорно-густа. Було в повітрі щось, що дратувало людей, і ці люди називали відпочинком бездумне гуляння на асфальтових хідниках між юрбою відпочивальників та жителів містечка. Вони були заліниві вийти в темінь, над море, де маєстатично били хвилі і де блукали чи сиділи на скелях закохані пари.

Належав цій гамірливій Чечіні і наш готель, майже захований за низьким дахом ресторану, де великі вікна і скриньки з олеандрами приковували всю увагу. У малих садках, що оточували готель і належали до сусідських домів, проходило гамірне родинне життя, часто сконцентроване на смішному клаптику зелені, просто навкоги стола.

Під нашим бальконом, у садку відпочивала пізно в ніч, ціла сім'я, включаючи й немовлят. Були заступлені всі покоління, і всі жваво рзмовляли поза північ. Ремствували діти, а старі перегукувалися з прохожими на вулиці. Можливо, молодих притягала туди різюча рекляма джелатерії — синій і рожевий кольорів запалювалися на зміну, і на моїй віконниці їхні світла переморгувалися до ранку.

Рекляму ресторанові робила ввічливість Антоніо. Вона була спокійна, усміхнена, без замовлення. Навіть тоді, коли на його обличчі було багато втоми, його не покидала усмішка.

Антоніо вітав своїх гостей так, наче б він зустрічав їх не в ресторані, а в себе дома, що, до речі, було правдою. Його чемність говорила про велику честь, яку роблять йому гості. Слова падали розважливі та переконливі. Вони звучали правдою. В його руках було щось успокоююче, щось дуже затишне, і не було випадку, щоб гості відходили, навіть тоді, коли за логічним рахунком не було місця. Антоніо кликав гарсонів, і тоді починалися радикальні зміни — зісуювано чи пересовувано столи, приставлялися стільці і біла новоприбулих гостей концентрувався такий рух, що відходити їм було ніяково.

Та сама ввічливість була і в молодого Антоніо, але в нього було більше молодечого чару, ніж терпцю. Він нагадував молодого расового коня, якого укоськали і запрягли, але не знати було, чи він не зірветься одного дня, щоб помчати вільно і безтурботно за сонцем. Все ж молодий Антоніо, беручи до уваги його студентський вік, був незвичайно стриманий. Важко було розгадати, звідки бралось у нього стільки коректності і гідності. Безперечно, це треба записати на рахунок шляхетності раси і гідності, яка спливає на італійців безпосередньо від сонця і моря.

Усмішка Антоніо, його дискретна стриманість чарували. Коли він пропонував меню, в його погляді крився майже радісний відблиск несподіванки, яка мала нагородити гостя. Він наче нотував у своєму

карне умовлення на побачення, яке обіцяло багато. Він терпляче чекав на реакцію, яка появлялася на обличчі гостя, спостерігав радість, що народжувалася від очікуваного, від несподіванки, яка мала прийти.

Ах, той Антоніо! Коли він переходив вулицею і його біла сорочка підкреслювала білість його зубів, за ним оглядалися дівчата. Тоді погляд його очей ставав ще більше зеленим і затишним. Він просто знав про успіх, і це надавало його рухам спокою та впевнености.

Безперечно, години в ресторані були безповоротно втраченими для сонця і моря, але це була чи не єдина нагода бути в атмосфері ласки і тепла господарів. Було багато дечого в тому, що казало замислитися: чи гуманність породжувала галантність, чи навпаки? Чи просто одна і друга народжувалися і розвивалися від сонця та його багатства?

Саме ніде так, як у Чечіні, вразила мене безмежна інертність італійських жінок.

Пляж Чечіні був позначений червоними або синіми лежанками і лісом парасолів. Часом доводилося пробиватися через природні і штучні перешкоди у формі межових шнурів (вони відмежовували купальні підприємства) або також у формі звичайного каміння, і тоді доводилося проходити цілком низьким берегом, який жадібно лизали хвилі. Так було навіть краще, ніж топтати сирій пісок між простягненими тілами, які тількищо починали діставати мідяну поволоку, або просто горіли неприємним кольором запаленої шкіри. Жіночі тіла найчастіше були карикатурою гармонії. Вони або лежали безвільно, або рухалися так, наче б усі м'язи завмерли під грубою верствою жиру. Навіть коли вони йшли, їхні тіла дрімали; і все, що могло бути гарним, ставало непорозумінням між головою і тілом: наче б хтось випадково приклеїв молоді голови до неформених тіл. У морі жінки не купалися. Воно було їм чуже. Купалися хіба ті, хто приїхали з міст і знали ціну хвилям, що плещуть тіло, примушуючи його до опору та рухів. Слабких і боязких море відкидало. Часто хотілося мені бачити цих жінок гарними — такими, якими зберегли їх італійське малярство і скульптура. Але здавалося, що в Чечіні немає ні сліду з них. Навіть їхні гарні обличчя дихали абсолютною байдужістю до всього, що їх оточувало, може, і до синіх хвиль і неба...

Тому ми поспішали. Я кажу «ми» і думаю про Ліну — мою випадкову знайому, з якою у нас виходили часті суперечки щодо пляжу: від нього я хотіла втікати на кілометри, — втікати не тільки від інертних затовстілих тіл, але також від деяких купальних будинків, стандартна сірість яких могла бути пострахом моря. Деколи бетонні сходи кричали своєю похмурістю на тлі сірого піску. Правда, часом Ліна вела мене далеко від залюдненого пляжу і уніформних лежанок, які ми залишали за нами, просуваючись уважно між тілами на відлюдний берег. Тут лінія берегу лагідно заокруглювалася і, ма-

буть, тому хвилі наступали скісним запіненим валом. Море здавалося тут загрозливішим. Воно забігало з дикою швидкістю на берег і так само швидко втікало, забираючи нанесене добро.

Але те, що було кілька метрів перед морем, викликало інші враження. Мені ніколи не доводилося бачити мертвого лісу. Те, що було тут, — це не ліс, а, радше чагарник, перемішаний сірою гущею безлистою посохлого галуззя, сплетеного в непроходимі сіті. Деколи здавалося, що в глибині цього мертвого царства — в завороженому злими духами палаці — спить молода князівна. Тоді ставало відрадініше. Після довгого маршу ми шукали хоч клаптика тіні на красчку цієї гущі. Але тінь була дуже скупа. Тільки ящірки розвели своє царство, просуваючися безшелесно просохлою травою і зникаючи під камінням, закинутим сюди чи вередливим морем, чи людьми...

Одного ранку, коли сонце нахабно протиснулася через щілини віконниць, і ніщо не могло спинити бажання розкрити їх навстіж, я забажала чим швидше побачити море. Не те, що лежало тут же за рядом купальних будок, і не те, що тягнулося здовж відомого мені пляжу.

Море. Воно лежало, як звичайно вранці, тихе та ласкаве і витягалось безшумно. Просто важко було зрозуміти, куди поділися його приглушені та маестатичні віддиhi з ночі. Було безлюдно. У протилежному напрямі від мертвого лісу море вигиналося павиним пером. На його хвості далеко-далеко зеленіла оаза. Ніщо не могло спинити мого бажання бігти туди — в напрямі соснового лісу. Все тут було радісне і веселе. Пісок лежав рівними, зачесаними смугами, не позначений слідами. Здалеку майоріли солом'яні стріхи малих хаток-павільйонів, розсіяних між соснами. А ще далі видно було примітивні бараки італійців. Вони ставили їх над морем, щоб мати захист і щоб тут провести «вікенд» разом з усією родиною — включно з бабусями та немовлятами; вони були самовистачальні і привозили з собою все, щоб не користати з поблизького ресторану. Ліс крайцем забігав аж до моря. Між камінням бовтались італійські хлопчаки. Недалеко майорів вітрильник. За закрутом берег тягнувся аж до Ліворно.

Згадувати про Чечіну таки не важливо, бо немає тут нічого гідного уваги, якщо мова про туристів, що шукають незвичайних вражень та зворушень. Чечіна — містечко буднів. Тут усе звичайне та незамітне; і саме це звичайне розкривало чи не найбільший чар людського задоволення. Вистачить лежати на розпеченому піску і розіп'ясти лінію зору між морем і небом. Можна так лежати годинами і без найменшої туги шукати чогось незвичайного.

Це незвичайне появлялося разом з дітьми, які коло 9 години приходили невеликими групами на пляж з дитячої колонії. З появою ді-

тей все ставало цікавим. Вони гралися над морем. Нарешті їх загнали в невелику калюжу моря, загороджену грубим шнуром. Дехто з них пробував плавати, але в тісноті це не було можливе. Плавали тільки провідниці. Вони були чи не єдині італійки, які відважувалися обняти море.

Були незамітні деталі, які впліталися в наше життя, і воно збагачувалося новим досвідом та новими надбаннями, що їх, може, покищо ми самі не помічали. Щораз далі мені ставало ясно, що все тут було так чи інакше близьке нам, і люди, з якими ми зустрічалися, не були нам байдужі.

А потім я усвідомила, що Чечіна лежала близько серця Тоскани. Хіба ж вона сама не була частиною тієї запашної, зеленої Тоскани, яку голубили море і віддихи лісів?

Французи, з якими ми познайомилися за сусіднім столиком у ресторані Антоніо, часто возили нас у глиб Тоскани. Ніколи ще досі вона не розкривалася мені такою багатою, такою радісною і безмірно зеленою. Невеличкі пасма гір огортали її затишно своїми горбами, де тінилися сосни. По лівому боці внизу блищало море, а сонце грало в ньому цілою гамою кольорів. Шлях біг попри веселі вілли в квітах та зелені, з терасами, простягненими до сонця. Квіти — як ніколи яскраві, аж нахабні своєю красою. Потім шлях підносився і околиця ставала більш убога: сонце немилосердно випалювало траву між рідкими деревами. Несподівано в синє небо врізалися сірі вежі та сувора лінія стін. Дивне місто лежало далеко від шляху. Сен Джеміньяно — місто, занурене у середньовіччя. Поза часом. Може, краще не турбувати його спокою. Що могли розповісти про нього люди, які висідали з автобусів з своїм мізерним багажем цікавості?

Коли ми під'їздили до Вольтери, що лежить на шляху до Фльорентції, на нас дивилася така багата мозаїка дахів, наче б на кожному з них лежали соліття. Величезна дубова брама розкрита навстіж від сторони римського форуму. Люди топтали сліди етрусського міста, стараючися видерти рештки таємниць. А хіба ж це все таке важливе? Чи не вистачало милуватися ритмом гармонійних фасад та луків, що їх принесли сюди, завоювавши Вольтеру, фльорентійці. Милуватися тісними камінними провулками, які перетинали і мережали кам'яні мости-переходи?

Цілком випадково ми попали до однієї з майстерень та галерій алябастру. Цей мінерал був спеціальністю Вольтери вже в етруську добу. Тільки тоді його обробляли іншою технікою, вживали для інших цілей. Тепер шкляні вітрини були заповнені фігуринками модерного вжитку, призначеного пересічно для мало вимогливих туристів. Чомусь у десяте доводилося ствердити, що все мистецтво пройшло свій далекий шлях, щоб збаналізуватися до вимірів стандартного смаку сучасної людини. У Вольтері ми побували коротко. Це була неначе



одна з куртуазійних візит містові, що лежить на перехресті шляхів до Сієни, Фльоренції, Ліворно, Пізи, Пістої і Чечіни. Воно немов в осередку великої квітки, на пелюстках якої знаходиться одне з цих міст.

Можливо, я ніколи не написала б цих кілька рядків про Вольтеру і Чечіну, якби не злочасна вістка, що появилася на початку листопада 1966 про трагічний вилів річки Арно. Вістка, яка пригнобила чи не кожного європейця. Вся увага була сконцентрована тоді на Фльоренцію, може, і цілком слушно, бо потерпіли також велика частина Тоскани і Венеція. У центрі уваги та співчуттів були золочені плоскорізьби Гільберті, кампанілля Джотто, цілий ряд картин і дорогоцінних архівів. Лише після цього вістки згадували потерпілих людей. Виходив парадокс. Люди терпіли, але навіть ті, що терпіли, лякалися передусім можливості цілковитого пошкодження, а то й втрати, шедеврів мистецтва.

Журналісти подавали вістки, що цілу ніч шаліла хуртовина і ревіли хвилі розшалілого Арно. Італійці, навіть ті, що втратили все своє майно, стояли і прислухувались, як глухо дрижали і дзвеніли під вітром панно Гільберті. Цей плач більше тривожив серця фльорентійців, ніж води Арно, що забирали безжалісно і безповоротно все добро жителів. Фльорентійці гідно зустрінули жакхливий катаклізм. Не було ні нарікань, ні стогонів. Здається, найбільшій та найбільше пошкоджений житель міста зрозумів, що знищення творів мистецтва не має нічого спільного з затопленими крамницями чи картоплею... Світ став на день-два аркою солідарності. Людина віднаходила себе у власній величі і красі.

У ті дні я весь час думала про Фльоренцію і про залиту сонцем Тоскану. Майже неймовірним здавалося, що кілька місяців тому ми в'їздили у передмістя Фльоренції. Воно було бідне та незамітне, і мені було ніяково перед чужими людьми показувати зворушення, яке прийшло, не знати від чого. Воно приходило при кожному відвідуванні цього єдиного у своїй красі міста. Чи його передмістя не було подібне до десятків інших передмість з бідними домиками, фабричними димарами та гаражами, що відкривали свої голі подвір'я і парки? Але я знала, чим далі ми вникнемо в місто, тим сильніше схопить нас його рожевий погляд.

Крамниці були мініатюрні, і було стільки щирости та вишуканої кокетерії на їх виставах, від яких дихало старими клейнотами. Переважали ювілерські вироби — золото і кораль. Шляхетна сполука, сплелена століттями. Вони були замкнені в дивні архітектурні споруди домів або радше домиків, які часто висіли просто над вулицею дивним дивом, наче коробки або гнізда. Деколи сполучувала їх коротка галерія, над якою лопотіла розвішена білизна, надаючи інтимности цьому багатству.

Майже всі великі фльорентійці починали свої перші кроки тут — у маленьких золотарських ательє на Старому мості. На цьому «фльорентійському Монмартрі» починали і Мікель-Анджельо, і Ботічеллі, і Донателльо, і Верокіо, і Люка делля Робія, і багато інших. Любов до золота і до тендітного ювелірного впроваджувала цілу скалку золота до палітри. Навіть ті, хто вчилися пізніше в досвідченого Гірляндайо, не втрачували любови до прецизности, тонких ліній і галянтности. Очевидно, я думаю про фльорентійське «кварточенто», про золоту добу міста, коли всі генії дали собі зустріч майже в той самий час.

Хто інший мав стільки легкоти в лініях, стільки теплоти і зворушливої ніжности, як Ботічеллі; стільки граціозности як Донателльо або Верокіо; стільки ніжної голубости як Люка делля Робія?

Того ж дня в золоте фльорентійське пополудне ми оглядали по-смертну маску Данте в одній з кімнат палацу Сеньйорії. Чому по-смертну? Коли здавалося чи відчувалося, що ця людина живе, і що вистачить зупинитися на розі мосту, щоб побачити її постать, зодягнену в полум'яний плащ, як проходить берегом Арно.

Де вчорашне і де сьогоднішнє в місті, колісаному ритмом віків?

Того пополудня ми поспішали від Старого мосту, щоб подивитися на те, що конечно треба побачити у Фльоренції, щоб мати уявлення про її велич. Мої знайомі поспішали, щоб побачити; я, — щоб ще раз відчути те, що було перелегнє, записанє під небом. І несподівано з-поміж дрібних вулиць станула перед нами велитенська рожева баня собору, така на перший погляд непропорційна, як і чарівна, що своєю красою придушувала і місто, і нас; а одночасно така надхненна та легка як струнка кампанілла Джотто. Парадокс?

«Двері раю» на батістерії напроти собору притягають цілі юрби туристів. Погляди захоплені або німі. Різьбили ці двері золоті руки і серце. Може, більше серце, ніж руки. На вершкун кампанілли Джотто молиться сонце. Але воно молиться всюди навколо — навіть під ногами бідного крамаря, що під собором продає чорно-червоні жуки.

Чим далі я від Фльоренції та її золотого пополудня, тим краще я розумію, чому в хуртовинну ніч у фльорентійців боліло серце. Не за власним добром.

Ніхто цього не запримітив: у ту ніч стояли над берегом Арно тіні і Мікель-Анджельо, і Фра Анджеліко, і Донателльо. Тінь Данте горіла на фоні неба і голос Саванаролі губився за глухим риданням хвиль...

**СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ: ДУМКИ З ПРИВОДУ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА»**

Поява першого з шести томів «Історії українського мистецтва», виданого Академією наук УРСР — замітна культурна подія. Вже сам вигляд книги привабливий; видання культурно і з смаком оформлене; друк та ілюстрації куди кращі, ніж у 13-томовій історії російського мистецтва І. Грабаря, виданій АН СРСР у Москві в 1953 році; навіть кращі від того самого видання німецькою мовою, друкованого в Дрездені 1956 року. Найважливіше, «Історія українського мистецтва» (ми далі називатимемо її скорочено «ІУМ») позбавлена тих рис провінційности, що така притаманна багатьом мистецьким виданням радянської України.

Можна сміливо сказати, що подібне видання ще десять років тому не було можливе. За офіційним курсом історії, український народ і його мова почалися десь при кінці 14 і в 15 стол., тож важко було до цієї теорії притулити українське мистецтво княжої доби і ще давніше. У різних виданнях ця доба українського мистецтва так і називається — російською; інші ж видання пускалися на словесну еквілібристику, наприклад, «Нариси стародавньої історії Української РСР» (видання АН УРСР, Київ, 1959). Тут глузд такий, що українське стародавнє мистецтво територіяльно приналежне до Української РСР, тобто назва «українське» зафарбована на захисний колір. Крім цього, не було можливо писати будь-яку історію українського мистецтва без одночасної ревіндикації багатьох творів, які вважалися «приналежними до мистецтва російського» і такими рекламувалися в радянських і закордонних виданнях. Кожна спроба такого відбирання давнього культурного добра могла підпасти під закид «буржуазного націоналізму». Отже том, який маємо перед собою, є також своєрідним показом того, що наші культурні кола УРСР були спроможні відвоювати.

Том охоплює мистецтво України від початків до половини 13 століття, тобто до знищення Києва татарськими нападами. Про мистецтво цього періоду пише 10 авторів. Відразу звертає увагу те, що шість з них мають російські прізвища. Тут виникає питання: 1) або українське мистецтвознавство в УРСР після поголовного погрому українських дослідників мистецтва у 30-их рр. ще й досі не здобулося на відповідних знавців предмету, особливо мистецтва княжої доби; або 2) українські автори боялися писати про справи, які могли б бу-

ти склясифіковані як «буржуазний націоналізм», і ці справи свідомо віддано російським дослідникам на Україні. Ми схильні думати, що тут дійсні обидві причини. А втім, ми не маємо жадних упереджень до російських мистецтвознавців, якщо вони трактують свій предмет з належною науковою об'єктивністю; в кожному разі така співпраця приносить нашій культурі більше користі, ніж писання українців у виданнях російських, які йдуть на conto іншої, і без того багатої, культури.

Сама історія мистецтва починається двома вступами, один, 8-сторінковий, належить головній редакційній колегії, яку очолює редактор «Української радянської енциклопедії» Микола Бажан; другий — відповідальному редакторорві першого тому Ю. Асееву, мистецтвознавцеві, який уже має за собою низку праць українською мовою.

Над першим вступом ми змушені спинитися довше, основний бо його характер — лайка на мистецтвознавців національного табору і незгідність з фактами. Так і видно, що цей вступ — це той маслак, який треба було кинути партійному «церберові» за право переходу через видавничу браму. Нічого подібного до цього вступу в сучасних російських радянських виданнях не зустрінете. Сказати, що це свідчить про рівень інтелігенції російських і українських редакторів, ми б не наважилися, але що це можна і треба прикласти до партійних кіл на Україні — то це певне. Це ж — факт, що стара російська культура знаходить удесятеро більше зрозуміння й опіки в російських комуністів, ніж українська в українських. Чи треба аж нагадувати, скільки сліз і докорів вилив покійний Максим Рильський з нагоди занедбування старих пам'яток на Україні, докорів на неназвану, але всім добре відому, адресу?

Як і слід було сподіватися, зараз на початку своєї передмови автори її обіцяють проаналізувати шлях українського мистецтва «з марксистсько-ленінських позицій», тобто з позицій політичних. Чи ці позиції спроможні дати якусь правдиву і тривалу оцінку українського мистецтва або літератури? З цих, ніби то єдиноправильних, позицій вже десять років тому (в 1957 році) була написана російською мовою і видана в Москві книжка «Искусство Советской Украины». Автори тієї книги — москвички Валентина Курільцева і Ніна Яворська — з цих самих марксистсько-ленінських позицій дозволили собі у найнахабніший спосіб господарювати в українському мистецтві: вони вилаяли М. Бойчука та Ю. Нарбути, ласкаво «згадали, між іншими, прізвище А. Петрицького і розхвалили твори різних пропагандистів як єдино правильні та верхові досягнення українського мистецтва, хоч самі писали, що ці твори «мають серйозні професійні недостачі — слабкий рисунок і тупий колір». Лише рік пізніше (в 1958 році) на основі книжки цих обох москвичок дозволено Р. Говді надрукувати книжку «Українське радянське образотворче мистецтво», яка в основ-

ному повторяє сказане Курільцевою-Яворською. Сьогодні навіть радянські мистецтвознавці свідомі того, що обидві партійні книги — мотлох.

Про Нарбута і Петрицького пишуть тепер на радянській Україні з пошаною, як про найбільших майстрів, хоч і не все створене ними реабілітовано. Перервалася й лайка на Бойчука, а репродукції його творів можна вже побачити в різних виданнях, хоч він згідно з тезами марксистсько-ленінської критики був — «буржуазно-націоналістичним художником» та «агентом Ватикану», за що його та чимало його учнів і знищено.

Хтось скаже: марксистсько-ленінський критерій еволюціонує і підпадає змінам. Добре. А ось естетичний критерій для всіх віків був завжди той самий; змінялися смаки, але завжди була якась міра, яка казала про вартість даного твору. А погляньмо на марксистські критерії у застосуванні до літератури: у недавно виданому «Біо-бібліографічному словнику українських письменників» Парасці Амврозій віддано три сторінки, а М. Зерову і П. Филиповичеві — рівно по одній, хоч усі знають, що обидва автори належать до найвищої кляси українських поетів. І як такі справи брати серйозно ще й до того, коли знаємо, що естетичні погляди Карла Маркса цілковито відповідали міщанським смакам його доби і що про мистецтво він згадував тільки з цієї позиції?

Гострий осуд знаходять у вступній статті «ІУМ» писання «буржуазно-націоналістичних» мистецтвознавців, які пішли шляхом «відрубности» українського історичного процесу, розвинутого Михайлом Грушевським. Як зразок «запроданства і вислужництва найреакційнішим політичним силам» і «зради інтересів української нації» вступ згадує «ганебне вислужництво українських націоналістичних мистецтвознавців німецькому фашизму». І тут же як приклад цього «вислужництва» згадано книгу Дмитра Антоновича «Німецькі впливи на українське мистецтво», видану німецькою мовою в Ляйпцігу 1942 року.

Тому, що наш покійний мистецтвознавець не спроможний боронитися, зробити це мусимо ми. Враження таке, що дані рядки вступу писала людина, яка не знала достатньо німецької мови і не розчовпала, про що в книзі написано. Жадного вислужництва в книзі Д. Антоновича немає, немає згадки ні про нацистів, ні про Гітлера, але й не могло бути, бо праця дає огляд українсько-німецьких зв'язків у мистецтві від доби готичної до клясицизму, тобто до кінця 19 століття. Речево, науково та гідно і на основі здебільшого російських та польських наукових джерел Д. Антонович пише про те, як різні німецькі мистці творили на Україні, а українські, наприклад, Теодор Яхимович, головний декоратор Віденської опери в середині 19 стол. — між німцями. Крім цього, для Антоновича матеріал не обмежував-

ся самим німецьким світом, він говорить і про зв'язки українського мистецтва з мистецтвом італійським, французьким (у добі рококо) і голландським. Зсумовуючи свої погляди, він сам писав при кінці своєї праці:

«У той спосіб перехрещувалися на Україні і в українському мистецтві впливи різних народів. Український народ приймав ці впливи добровільно, без невільничого копіювання, на базі власної творчості. Виходячи з цієї підстави, український народ завжди утворював силу розвивати перейняте, напоювати власним життям, зміняти, а передусім іти власною дорогою і здобувати такі досягнення, в яких запозичене ставало ледве пізнавальне. Як німецьке, так і українське мистецтво у своїй творчості виходили з запозичень, проте геній цих народів вклав стільки індивідуального, тривалого і своєрідного у творчість на позичених основах, що з цього постало не тільки німецьке, а й українське мистецтво».

Додаймо до цього, що в тодішніх умовах на Україні книга Д. Антоновича була дуже актуальна і потрібна. Саме тоді райхскомісарем України став недавній комуніст Еріх Кох, який робив кар'єру з нацистами і який не визнавав жадної української культури. Завданням книги Антоновича було звернути увагу німецьких інтелектуальних кіл на те, що українське мистецтво і взагалі культура існують, що вони були партнерами та співтворцями загальноєвропейської культури. До речі, нам відомо, що первісно праця Д. Антоновича називалася «Німецько-українські мистецькі зв'язки», але німецьке видавництво побоялося випускати її під цією назвою і змінило її заголовок на «Німецькі впливи на українське мистецтво».

Отже, даний пасаж про Дмитра Антоновича у вступі «ІУМ» розрахований на те, що його книга не доступна радянському читачеві, і тому він не буде спроможний сам перевірити факти. На жаль, намагання увести читача в заблуд знаходимо не тільки тут. Раз-у-раз попадаємо на намагання представити справи інакше, як вони є в дійсності. Наприклад, читаємо:

«За роки радянської влади проведено величезну роботу щодо збирання, реставрації та дослідження пам'яток українського мистецтва. Засновано широку мережу державних художніх музеїв, у яких стали доступними для глибокого вивчення і широкої популяризації скарби мистецтва, раніш заховані в церковних ризницях та поміщицьких палацах.

До цього аж хочеться додати:

«Однак це не стосується збірок Львівського музею українського мистецтва, десять тисяч ікон якого замкнені на колодку в колишньому Вірменському соборі і недоступні для вивчення та експозиції, бо директор цього музею боїться про це й подумати, щоб не пришили

йому, мовляв, релігійної пропаганди» (див. стаття Леонида Волинського в московському журналі «Новый мир», ч. 10, 1966).

Додаймо, що це діється в час, коли в самій Москві ікони чудово експоновані в Кремлі, Третьяковській галерії і Російському історичному музеї, а каталог ікон «Третьяковки» — справжня двотомова монографія з сотнями ілюстрацій — окраса закордонних мистецьких бібліотек. Чому б нам не вільно мати щось подібне з іконографії української?

Автори вступу пишуть, що «жовтнева революція, створивши українську радянську державу, дала українському народові змогу вільно розвивати свою національну соціалістичну культуру». Однак, пишуть вони, не всі періоди розвитку українського мистецтва вивчено однаковою мірою, бо рішення питань заважає руйнація мистецьких пам'яток, і «досить пригадати хоча б, якої непоправної шкоди культурно-мистецьким цінностям українського народу завдали гітлерівські окупанти і їхні націоналістичні пособники».

Тут знову потягнули нас за язик і ми змушені знову ставити речі на свої місця. Ми знаємо, що за німецької окупації України вилетів у повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври, що під час воєнних дій були сильно пошкоджені церкви Чернігова і що німці розграбили Археологічний музей у Києві. Однак справа вибуху в Успенському соборі досі не ясна і комусь залежить на тому, щоб її дали не роз'яснювати. Наприклад, цієї церкви немає у виданні «Памятники искусства разрушенные немецкими захватчиками в СССР», виданому за редакцією І. Грабаря Академією наук СРСР у 1948 році, хоч там описано навіть менше важливі приватні будинки Москви і Ленінграду. Очевидно, в 1948 році справа була ще засвіжа і за добре відома всім мешканцям Києва: церкву підмінували російські більшовики під час загального мінування міста 16 та 17 вересня 1941, а німці або боялися витягти міни, або самі пустили струм і висадили церкву, щоб позбутися клопоту та небезпеки. Отже з українського погляду це було спільне підприємство більшовицько-нацистське. Про те, щоб українські націоналісти донебудь знищили якийсь національний пам'ятник, ніхто ніде і ніколи не чував. Авторі вступу мають, мабуть, на увазі пам'ятники Сталінові. Але ці фігури, переважно з гіпсу та січки, були знищені самим населенням зараз після відступу радянської армії. Тож закиди на адресу українських патріотів, які пішли на окуповану німцями територію України, голослівні.

А втім, цієї справи редактори видання краще не чіпали б. Не українські націоналісти, а радянський уряд знищив Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (про який «ІУМ» пише скромно, що він «до наших часів не зберігся»), Трисвятительську церкву з 12 стол., збудовану великим князем Святополком Всеволодовичем, Успенський собор на Подолі з 1131 року (давня Пирогоща), пам'ятник св. Ірини,

Микольський собор гетьмана Івана Мазепи і його ж Братський монастир на Подолі з могилою гетьмана Петра Сагайдачного, Микольський Слупський монастир на Печерському, Трапезну церкву Михайлівського монастиря, Ільїнську церкву на Подолі, церкву св. Петра і Павла тамже, дзвіницю Кирилівського монастиря — твір І. Григоровича-Барського. Про це все існують автентичні документи, вже опубліковані, з яких видно, що «плянування» Києва здійснювала комуністична партія руками НКВД, назначивши наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького головою «держкомісії для реконструкції Києва». Балицький — неукраїнець; нищення українських національних пам'яток йому не боліло.

До наведеного списку руйнувань мала прийти також Київська св. Софія. Її мали знести разом з Михайлівським Золотоверхим собором. Але українським культурним колам рештками авторитету, що ще їм залишився, вдалося переконати компартію залишити собор як історичну пам'ятку. Партія, справді, налякалася можливого світового розголосу, бо протести почали появлятися і в закордонній пресі. Зразком одного з таких протестів культурного світу був лист британського архітекта Вільяма Мілнера, поміщений у лондонському «Таймсі» від 27 лютого 1935. Мілнер навіть не уважає собор св. Софії пам'яткою українською, але саме, може, тому він промовив до сумління та амбіції московських можновладців України.\*) Щодо українського громадянства на Україні і на еміграції, то воно було глибоко потрясене

\* Лист Мілнера досі не був опублікований в українському перекладі, тож подаємо його повний текст, зваживши, що він належить уже до історії. Знищення російської церкви.

До Редактора «Таймсу».

Пане! Я незвичайно стурбований вісткою, що російська влада має намір знищити єдину в своєму роді старовинну катедру св. Софії в Києві, найстаршу церкву Росії, так, як вона вже знищила монастир у Печерській Лаврі (Мілнер тут переплутав знищений більшовиками Успенський собор на Подолі з Успенським собором Києво-Печерської лаври. — С. Г.). І хай мені, як архітекторові, буде вільно висловити свій протест, як також від імені моєї професії, проти цього знищення єдиного і незамінного твору мистецтва.

Визнаю, що кожна суверенна держава має повне право контролювати свої власні справи без втручання сторонніх, проте мистецтво є справою, яка переходить кордони, і великий твір мистецтва є спадщиною не одного народу, а всього світу. Англія має в своєму посіданні Йоркський Мюнстер і Катедру св. Павла; але якби англійська держава або її володарі задумали знищити ці шедеври, вони справедливо заслужили б на осуд усього світу.

Тому я почуваю, що не буде марною надією з мого боку відкритися до Валлої, Пане, сильної підтримки в моєму клопотанні перед російським урядом, опіка якого над скарбами Ермітажу та іншими безцінними творами в Ленінграді загально відома, щоб він зберіг також катедру св. Софії в Києві для захоплення і подиву майбутніх поколінь.

Вам відданий  
Вільям Мілнер

5, Ракет Корт, Фліт Ст.



можливістю знищення цієї нашої найбільшої національної і релігійної святині. Вислів цій тривозі дав у своєму знаменитому вірші «Софія» Юрій Клен, назвавши собор «стрункою лілеєю в намисті з рос, яку плекала мудрість Ярослава». Але фактично українське громадянство було тоді в цій справі цілковито безсиле і здане на ласку варвара.

Ідея знищити собор св. Софії, цей палладій українського народу, з якоюсь маніякальною впертістю переслідувала радянський уряд на Україні також і пізніше. Були спроби підминувати собор перед відступом червоної армії з Києва у вересні 1941 року. Під собор уже заїхав вантажник з вибуховими матеріялами, але тодішньому директорові Софійського музею Олексі Повстенкові якось удалося намовити прибулих, щоб мін не підкладали, і вони від'їхали, можливо, до Успенської церкви у лаврі. Пишемо про ці справи не на те, щоб якось особливо допикати редакторам «ІУМ», а щоб нагадати, що історія є історія і слід рахуватися з фактами, завжди маючи на увазі, що не всі читачі належать до півінтелігентів і також щось знають. А хто як хто, а історики повинні знати, що все приховане тепер буде раніше чи пізніше витягнене на денне світло нашими нащадками.

В порівнянні з вступом редакційної колегії вступ до першого тому пера Ю. Асеева більше тримається наукових позицій і з ним можна вже по-науковому дискутувати. Він визнає, що «в працях російських буржуазних учених панувала думка, ніби давньоруське мистецтво було мистецтвом тільки російським. Представники українського буржуазно-націоналістичного напрямку (В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та їх послідовники), навпаки, твердили, що культура Київської Руси є лише українським надбанням. Пізніше ця концепція знайшла свій вияв у працях М. Голубця та інших».

Тут Асеев дечого не договорив. А саме: як трактувати теперішніх російських радянських мистецтвознавців, які далі вважають, що мистецтво Київської Руси є мистецтвом тільки російським? Чи вони ці радянські вчені, підпадають під рубрику «російських буржуазних націоналістів»? Чи, може, це їх не стосується тому, що вони належні до панівного народу? Прикладів можна навести багато. Згадаємо тільки два видання: а) «Древнерусская монументальная живопись XI—XIV вв.» М. К. Каргера (вид-во «Советский художник»), де автор пише також про київське малярство, ні словом не згадуючи, що воно на Україні; б) недавно видану в Лондоні (1966 року) англійською мовою книгу В. Лазарева «Старий російський стінопис і мозаїки», де також немає ні слова про Україну, зате при вислові «Київська Русь» спеціально (щоб хтось не подумав інакше) зазначено в примітці, що «Київська Русь» означає — «Росія».

На полях цих наших зауважень нам хотілося б сказати, що в теперішньому радянському мистецтвознавстві можна помітити три тенденції в освітленні українського мистецтва. Перша — взагалі не

згадує, що мистецькі твори з України звідти походять. Друга — об'єктивно класифікує твори, що знаходяться на території України, як твори мистецтва українського; такі праці нечисленні, але годі тут не відмітити дві публікації Г. Логвина — «Украинское искусство X—XVIII вв.» (Москва, 1963) і «Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль» (Москва, 1965). Обидві книжки надруковані в Гельсінках. До третьої категорії належать видання, які також об'єктивно описують українське мистецтво, але роблять з нього тільки різновид мистецтва російського. Одним з прикладів цього може бути влаштована радянським урядом велика виставка старого мистецтва народів СРСР в столицях Європи, останньо в Палаціо Венеція в Римі. Ця виставка, влаштована під високим протекторатом (президенти СРСР та Італії), має прегарно виданий каталог з добірними репродукціями; між експонатами чимало речей з музеїв Києва, Харкова, Львова, Криму, Грузії, Азербайджану, Кіргізії тощо, і кожна річ бездоганно скласифікована за своїм національним походженням. Але цілість називається не «Античне мистецтво народів СРСР», а — «Античне російське мистецтво», хоч мистецтва з території Росії там, може, одна третина, а й то переважно ікони, яких до археології не завжди можна зарахувати. Так само виставлено українське народне мистецтво в павільйоні СРСР на Світовій виставці в Монреалі, де в каталозі зазначено, що воно — «частина мистецтва Росії».

Але перейдімо до самих текстів «Історії українського мистецтва». Треба сказати, що вони на доброму науковому рівні та подані серйозно і що мистецтвознавці не далися збити ні на агітацію, ні на надмірну популяризацію, які, як правило, викликають недовір'я до українських мистецьких видань у руках чужинця. Перша частина «ГУМ», що охоплює мистецтво від найдавніших часів до епохи Київської Русі, має статті: «Мистецтво палеоліту» — І. Г. Шовкопляса, «Мистецтво періоду неоліту та епохи бронзи» — Д. Я. Телегіна, «Скито-сарматське мистецтво» — Л. М. Славіна, його ж «Античне мистецтво північного Причорномор'я», «Мистецтво народів південно-українських степів III—XIII століть» — М. Ю. Брайчевського, «Мистецтво Криму V—XIV століть» — Ю. С. Асеева і «Мистецтво стародавніх східних слов'ян» — М. Ю. Брайчевського. Друга частина обговорює давньоруське мистецтво. Сюди належать статті: «Архітектура Київської Русі X—початку XII століття» і «Архітектура Середнього Придніпров'я та галицько-волинських земель у XII—XIII століттях» — Ю. С. Асеева, статті про «Скульптуру» — Г. Г. Мезенцевої, «Монументальний живопис» — покійного Є. С. Мамолата, «Станоквий живопис» — В. А. Богусевича і Л. С. Міляєвої, «Книжкова мініатюра» — В. А. Богусевича, і «Художні ремесла» — В. К. Гончарова. В сумі — солідний і досить таки вичерпний ретроспект старого українського мистецтва.

Звичайно, за таке, а не інше, насвітлення якогось періоду мистецтва можна сперечатися. Наприклад, нам здається, що автор, який писав про Трипільську добу (Телегін), надто побіжно — одним невеличким уступом — перейшов над таким великим мистецтвом, як орнамент трипільської кераміки. Зображення людини і тварин у трипільському орнаменті ніяк не можна уважати вищою його формою; це — тільки один з різновидів того знаменитого геометричного стилю, де все має не тільки свою символіку, а й суто мистецьке, незалежне значення, що, як і музика, базується на ритмі. Отже, на нашу думку, ніяк не можна писати, що трипільці прагнули до правдивого (реалістичного ?) відтворення тварин, бо мова може бути тільки про геометризований схематизм, підданий ритмічним законам форми. А вони, трипільці, цей ритм відчували і вміли його передавати так, що не один з сучасних модерністів міг би їм цього позавидувати.

Таких суперечок можна б підняти чимало, проте нас цікавить тут що інше — матеріал, який в «ІУМ» пропущено. Очевидно, мистецтвознавці намагалися представити свій матеріал якнайвичерпніше, а проте були певні межі, за які ступити їм не дозволено. В порівнянні з «ІУМ» видно, що російські мистецтвознавці у своїх виданнях мають куди більшу свободу і ширші межі. Наприклад, у розділах про скульптуру або художнє ремесло дбайливо оминено будь-яку згадку чи репродукцію про таку характеристичну для Київської Русі ділянку мистецтва, як монети. Очевидно, авторам статей не дозволено писати на цю тему, бо тоді годі не згадати про знак тризуба на давніх грошах, знак, що став символом української державности і її безперервности від часів Володимира Великого. Тому українським виданням не дозволяють репродукувати цей високомистецький знак-символ. Ось у «Нарисах стародавньої історії Української РСР» (стор. 438) подано «зразки монет, що були в обігу в Київській Русі», але немає ні однієї з тризубом... Росіяни не мають цих передсудів, не бояться бути заражені «українським буржуазним націоналізмом» з-перед майже тисячоріччя і репродукують тризуби, наприклад, у виданні «Ермитаж» (Ленінград, 1964).

Друге: треба відмітити, що в «ІУМ» немає антирелігійної пропаганди, яка так вражає тоді, коли одночасно репродукуються великі твори релігійного мистецтва. Але як пояснити, що з «ІУМ» зникли всі знамениті київські хрести-енколпіони? Російські ж видання, включно з історією російського мистецтва І. Грабаря, пишуться цими хрестами, як великим досягненням староруського мистецтва, і віддають їм цілі сторінки текстів та ілюстрацій. А от з «ІУМ» хтось це гарненько вимів. Атже є чудові з мистецького боку речі, хочби опубліковані в збірці музею Ханенків. Є хрест спочатку 13 стол. з написом народною, не церковно-слов'янською, мовою — «Семен, Натася, Олена», над яким різні російські вчені ламали собі голови і виріши-

ли, що це просто написав хтось неграмотний. Є хрести українські формою, але з типово ірландськими мініатюрами (ірландські ченці були в Києві до 1242 року) і багато-багато іншого цікавого матеріалу. В «ІУМ» репродуковано інші речі світського характеру; але кому залежить на тому, щоб представити викривлений образ даної доби?

З погляду ілюстраційного «ІУМ» приносить чимало нового матеріалу. Ми особисто трохи розчаровані тим, що немає добрих кольорових репродукцій «Оранти» і купольного Христа-Пантократора з св. Софії. Невже так важко поставити риштування або зняти фото телеоб'єктивом? Для чужинецьких мистецтвознавців це була б новина першої кляси. Поза тим «ІУМ» приносить уперше репродукований «Портрет юнака з херсонського некрополя» (4 стол. до нар. Христа) в кольорах, однак не зазначено, де ця річ тепер зберігається; так само кольорові: «Голова Деметри» із склепу в Керчі з 1 стол., «Мозаїчна підлога житлового будинку в Херсонесі» з 3-2 стол. до нар. Хр. (Херсонський музей), «Золотий горит з Мелітополя» з 4 стол. до нар. Хр. (Державний історичний музей УРСР, — дуже подібного до цього горита посидає Метрополітальний музей у Нью-Йорку); вперше репродуковані в кольорах фрагменти фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря, «Ангел» з Кирилівської церкви в Києві, фрагмент «Стрітєння» звідти ж; фрески Єлецького монастиря в Чернігові, Юр'євої божниці в Острі, ікона св. Бориса і Гліба з 13 стол. (Київський музей російського мистецтва); відома, але на Україні вперше репродукована в кольорах ікона Вишгородської («Владимірської») Богоматері і «Різдво Христове» — мініатюра (11 стол.) з Трірського псалтира, що тепер зберігається в Міському музеї в Чівідале в Італії. Репродукції, треба сказати, добре виконані. Крім цього, між чорними репродукціями є чимало речей, репродукованих уперше.

При кінці книги подана більш-менш вичерпна бібліографія предмету. Звертає увагу крайня вбогість українських видань, що стосуються ранньої історії України, наприклад, у бібліографії скито-сарматського та античного мистецтва — на 41 позицію тільки 4 українські; мистецтва південних українських степів і Криму — на 32 позиції тільки одна українська. З галицьких і пізніших еміграційних авторів згадуються тільки М. Голубець, В. Січинський та Є. Чикаленко, зате поминено таких авторів, як О. Кандиба, Я. Пастернак, В. Залозецький і О. Повстенко, хоч Кандибу не раз цитує «Советская археология», а Повстенка — В. Лазарев, останньо у виданій у Лондоні вже згаданій праці. Немає також в «ІУМ» згадки про такі видання, як «Релігійне мистецтво Візантії» А. Аммана і «Середньовічні фрески Сіцилії» Роберта Сальвіні, — дві праці, які розглядають мистецтво Київської Русі як велике мистецтво метрополії і протиставляють його залежним від Києва периферіям, вирізняючи саме український характер цього мистецтва.

Зсумовуючи написане, скажемо, що загальне враження з першого тому «ІУМ» позитивне, не зважаючи на вступну лайливу статтю редакційної колегії. Приємно ствердити певне поширення меж українського мистецтвознавства і його, так би мовити, щораз більшу емансипацію, високий науковий рівень, а спеціально — включення до історії українського мистецтва чимало ікон, які ще недавно уважалися «приналежними» до різних московських шкіл, ось як «Велика Панагія» (твір, можливо, Аліпія) і «Св. Димитрій Солунський». Ці два твори були окрасою мистецтва російського, але були самими ж таки російськими дослідниками визнані як твори школи київської.

Після появи «Української радянської енциклопедії» нам довелося бачитися в одному місті Європи з одним із співробітників того видання. Він аж ніяк не міг зрозуміти брак нашого ентузіазму для цієї енциклопедії. Ми вказували на масу спотворень, викривлень, промовчань, протиукраїнських виступів; для нього це були справи другорядні, сама поява енциклопедії була для нього подією, бо «ще десять років тому це не було можливе». Потому він щиросеречно признався, що редактори «УРЕ» мали куди ширші пляні і багато матеріалу написано інакше; але те, що є — «це межа і вершок того, що нам дозволено». У зв'язку з «ІУМ», порівнюючи її з виданнями з-перед десять років, можна сказати, що межі і вершок дозволеного ширші та вищі.

А проте ми не збираємося пророкувати, що інші томи цієї історії мистецтва у своїй науковій частині будуть витримані на тому самому рівні. Хотілося б вірити, що в дальших томах, як це читаємо у вступі, редакція справді старатиметься висвітлити «мистецький геній українського народу, показати неповторну своєрідність його внеску в загальнолюдську скарбницю мистецтва, а разом з цим і його розмаїті зв'язки із світовим художнім процесом». Завдання це, як бачимо, великої наукової складності і політичної ваги. Але як його погодити з соцреалізмом, який, як заповідають редактори, буде їхньою мірою оцінки мистецтва? Чи бідолашна Параска Амврозій далі стоятиме вище Зерова й Филиповича?

## НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

### МИРОСЛАВ ПРОКОП: УГОДА МІЖ США І СРСР ПРО КОНСУЛЬСЬКІ ПРЕДСТАВНИЦТВА — І УКРАЇНЦІ

Сенат США ратифікував 16 березня 1967 підписану уже 1 червня 1964 угоду про побудову консульств між Америкою і Радянським Союзом. Головні постанови цієї угоди (конвенції) такі: вона заключається з метою скріпити приязні взаємини між США і СРСР та встановити на теренах обох держав консульські представництва. Голову консульства можна призначити тільки за згодою держави-господаря. Держава-господар може кожночасно визнати будь-кого з членів консульського представництва як «персона нон грата» і таку людину висилаюча держава зобов'язується негайно відкликати. Головним завданням консульства є опікуватися своїми громадянами на терені держави-господаря і дбати про розбудову торговельних, культурних та наукових зв'язків між обома державами. У випадку арештування громадянина котроїсь із держав на терені другої держави, державні власті держави-господаря зобов'язуються повідомити консульство впродовж одного до трьох днів і уможливити представникові консульства відвідати арештованого впродовж двох до чотирьох днів. Будинок консульства, його архіви, кореспонденція і мешкання голови консульства користають з дипломатичного імунітету. Всі члени консульства та його працівники не підлягають кримінальній відповідальності і в державі-господаря. Консульства мають право вживати дипломатичну пошту і послуговуватися дипломатичними кур'єрами.\*)

Підписання угоди знаменувало закінчення довгих пересправ, що тривали майже вісім років і які у своїй кінцевій стадії мали у США доволі драматичний характер. Для нас вони цікаві зокрема тим, що в

---

\*) Головні дані до питання угоди взяті в цій статті з таких трьох офіційних американських публікацій:

1. Consular Convention with the Soviet Union. Hearings before the Committee on Foreign Relations. United States Senate. Ninetieth Congress. First Session on Executive D, 88th Congress, 2D Session. January 23, February 3 and 17, 1967. Washington 1967. 374 pp.

2. The Library of Congress Legislative Reference Service. Soviet American Consular Convention of 1964. Washington D. C. February 1, 1967, 73 pp.

3. The Library of Congress Legislative Reference Service. Soviet-American Consular Convention of 1964. Washington D. C. March 24, 1967, 11 pp.

результаті заходів Українського конгресового комітету Америки (УККА) в дискусії про доцільність або недоцільність угоди була вмішана також українська справа. При цьому українці втрутилися по стороні тих американських кіл, які опонували проти заключення угоди, — і з ними програли. В силу умов, точніше в обличчі тенденцій сучасної американської закордонної політики, такий спротив угоді не мав жадних шанс. Тим не менше, а, може, власне тому, акції довкола консульської угоди дуже інтересні. Вони інтересні, як ілюстрація того, чого можна в найближчі роки сподіватися від американської політики у взаєминах з СРСР. Вони повчальні також для нас, бо кинули чимало світла на те, яке місце може займати Україна у пересправах між великодержавами і яка з цього для нас наука.

### ТЕРНИСТІ СТЕЖКИ УГОДИ

Нагадаймо насамперед дещо з історії. Передусім треба сказати, що між США і СРСР вже раніше існували консульські взаємини. 16 листопада 1933, отже того дня, коли уряд США устами президента Рузвелта заявив готовість нав'язати дипломатичні взаємини з Радянським Союзом, тодішній народний комісар закордонних справ Максим Літвінов, у листі до президента США пропонував від імени свого уряду заключити також консульську конвенцію. У результаті цього в 1934 році були відкриті радянські консульства в Нью-Йорку і Сан Франсіско, а в 1937 році в Лос Анджелосі. Але уряд СРСР дав дозвіл Америці відкрити своє консульство на території Радянського Союзу, точніше у Владивостоці, лише в 1941 році, і то тому, що йшлося про погоднання на місці питань, зв'язаних з тодішнім «ленд-лізом», тобто з американською допомогою. Коли в повоєнний період почали гіршати взаємини між СРСР і США, а зокрема коли стало відоме, що радянські консульства надто широко займаються шпигунською роботою, уряд США доручив ліквідувати їх у 1948 році. Безпосередньою причиною для цього стала голосна тоді афера учительки Косенкіної, яка вискочила через вікно з будинку радянського консульства і таким чином втекла з рук органів радянської розвідки.

Становище стало мінятися в середині 1950-их років, у період другої адміністрації президента Айзенгауера. Як він сам ствердив в окремій заяві від 2 лютого 1967, ще під час Женевської конференції в 1955 році він звернув увагу Булганінові та Хрущову на те, що в інтересі обох держав було б усунути обмеження в туристиці. Цю саму тему порушив у 1959 році віцепрезидент Ніксон у розмові з членом президії ЦК КПРС Фролом Козловом. Ніксон запропонував, щоб уряд СРСР дозволив США відкрити консульство в Ленінграді в заміну за радянське консульство в Нью-Йорку. Вкінці, каже Айзенгауер, під час

відвідин Хрущова в Кемп Дейвіді, у вересні 1959 тодішній державний секретар США Крішчен Гертер повторив цю пропозицію Громикові.

Конкретні розмови між Америкою і Радянським Союзом у цій справі почались у січні 1960, отже при кінці адміністрації Айзенгауера, і продовжувалися за президентури Кеннеді. Але лише три роки пізніше, тобто в серпні 1963, після візиту Діна Раска в Москві переговори ввійшли в стадію деталізації і закінчилися 27 травня 1964. 1 червня того ж року в Москві офіційно підписали документ про консульську конвенцію радянський міністер закордонних справ Громико і амбасадор США Фой Колер. З цього приводу президент Джонсон проголосив окреме комюніке, в якому, між іншим, сказав, що підписана конвенція «є серйозним кроком у наших постійних намаганнях розбудувати зв'язки і взаємне зрозуміння між американським народом і народами Радянського Союзу». (Цікаво відмітити, що тут говориться про народи, а не про народ СРСР, бо й така фразеологія не раз попадає в американські офіційні документи). Одночасно Джонсон заявив, що він негайно перешле текст конвенції до сенату з пропозицією ратифікувати її. І справді, вже 12 червня 1964 підписана в Москві угода була в сенаті США.

Однак сподівано, чи ні, там же справа застрягла на майже повні три роки. У сенаті угода відразу пройшла перше читання і була передана до комітету закордонних справ сенату для дальшого обслідування. Але на пропозицію державного департаменту згаданий комітет зупинив всяку акцію в справі угоди на час до кінця 1964 року, а відтак до середини 1965. Чому? Якщо йдеться про другу половину 1964 року, то беручи до уваги президентські вибори, ініціатори угоди, мабуть, вирішили не піднімати цієї справи, щоб не робити її предметом дискусії у виборчій кампанії. Однак правдоподібніше є, що затримка постала в наслідок того, що швидко стало ясным, що в сенаті США і серед американського суспільства зростає спротив проти ратифікації угоди. Це показалося влітку 1965 року, коли сенатський комітет закордонних справ почав переслухання в цій справі і коли (хоч більшість членів комітету заявила за угоду, а тільки п'ять проти) сенат не почав дебат про ратифікацію, а угода знову залишилась у комітеті. Немає сумніву, що на такий оборот справ вирішальне значення мало свідчення, що його 4 березня 1965 склав перед «підкомітетом асигнацій» палати репрезентантів керівник «Федерального агентства інвестицій» (ФБІ) Едвард Гувер; він сказав, що створення радянських консульств у США значно ускладнить працю агентства, яке відповідає за внутрішню безпеку країни. На цей аргумент Гувера відтак постійно посилались усі опоненти угоди. У таких умовах уряд рішився не поспішати з ратифікацією аж до кінця каденції 89 конгресу восени 1966 року.



Так і сталося. Лише 23 січня 1967 сенатський комітет закордонної політики під керівництвом Фулбрайта почав нові переслухання, тим разом, щоб закінчити їх ратифікацією угоди в сенаті. На першого свідка комітет покликав державного секретаря Діна Раска, свідчення якого з'ясовують погляди уряду США на основні питання угоди. Заки поінформувати про його свідчення, треба назвати головні аргументи опонентів, бо в їх світлі яснішою стає аргументація представника уряду.

Першим і чи не найважливішим аргументом опонентів був закид, що радянські консульства збільшать кількість шпигунів в Америці і що це надто ускладнить працю ФБІ. По друге, вказували опоненти, особливо небезпечні є ті статті угоди, які передбачають дипломатичний імунітет для працівників консульств і не дозволяють органам безпеки вступ в їхні будинки, бо вони разом з гарантією непорушності пошти та кур'єрів відкривають колосальні можливості для шпигунства і диверсії. Щодо того, що угода гарантує безпеку для американських туристів в СРСР, таку безпеку обіцяв та гарантував уже Літвінов у згаданому листі до Рузвелта, але радянський уряд цього зобов'язання ніколи не притримувався. І нарешті, говорили опоненти, ратифікувати угоду і жити надією на співпрацю з Радянським Союзом у той час, коли Москва постачає зброю для Північного В'єтнаму, призначену для вбивання американських вояків — не морально та шкідливо.

Крім цих аргументів загальної натури, деякі опоненти висували специфічні застереження. До цієї категорії належали, наприклад, свідчення голови Литовсько-американської ради у США, Антона Рудіса, і голови Українського конгресового комітету Америки, проф. Лева Добрянського, та проф. Романа Смаль-Стоцького. Але про це пізніше.

Тепер же треба познайомитися з аргументами оборонців угоди, головне Діна Раска.

## РАСК І ЙОГО СПІВРОБІТНИКИ ПЕРЕД СЕНАТСЬКИМ КОМІТЕТОМ

Як добрий юрист, що готується виграти справу перед судом, Раск уже кілька місяців перед своїми свідченнями поробив заходи, щоб послабити найважливіший аргумент противників угоди, тобто безпеку радянського шпигунства. 14 вересня 1966 він вислав листа до Едгара Гувера, в якому, покликуючися на згадані вище свідчення Гувера, писав: «Ваша заява була широко інтерпретована як опозиція проти угоди. Однак я її так не розумів. Я уважаю, що Ви тільки хотіли звернути увагу на те, що угода силою умов створює додаткові проблеми для внутрішньої безпеки відповідно до кількості радянських консульств; але тим самим Ви аж ніяк не сугерували, що ФБІ не може

впоратися з цим завданням. Я припускаю також, що Ви не висловлювали своєї думки щодо вартостей та користей для США і їхніх громадян, що їх може принести угода . . . Я буду вдячний, якщо Ви підтвердите, що моє розуміння Ваших поглядів є правильне . . .»

Два дні пізніше, 16 вересня 1966, Гувер відповів Раскові, що, «основно простудювавши зміст Вашого листа, я бачу, що Ви правильно зінтерпретували моє свідчення».

Маючи в руках таку оцінку людини, що відповідає за внутрішню безпеку країни, Раск міг у своєму свідченні перед комітетом закордонних справ перейти до денного порядку над головним закидом опонентів і звернутися до інших аспектів угоди. Передусім, казав він, цілком не вірно думати, що метою ратифікації угоди є дати урядові повновладі відкрити консульства в СРСР. Уряд може зробити це і без сенатської згоди. Натомість те, про що тут у першу чергу йдеться, це — забезпечити американським туристам в СРСР потрібну опіку, а зокрема гарантію, що арештованого американця зможе впродовж найпізніше чотирьох днів відвідати представник амбасад чи консульства США в Радянському Союзі. Таким чином, казав Раск, «навіть якщо консульства взагалі не будуть відкриті в обох країнах, ця угода дасть американським громадянам в Радянському Союзі більші права, ніж ті, що їх має будь-який радянський громадянин». А це тому, що «за радянськими законами доступ до арештованого під час слідства може бути недозволений впродовж тижнів, а навіть довше — до дев'ять місяців включно».

При цьому, казав далі Раск, такі гарантії для американських громадян мають особливе значення з огляду на кількість американських туристів в СРСР, яка постійно зростає — від 9 тисяч у 1962 до понад 18 тисяч у 1966 році. У той час кількість радянських туристів у США багато менша: в 1962 році — 1 029, у 1966 — 892. При цьому треба підкреслити, що, коли з Америки їдуть у більшості індивідуальні туристи (в 1966 році — коло 15 тисяч, а обмінних відвідувачів, головне учасників різних конференцій, — коло 3 тисячі), Радянський Союз у більшості висилає до США делегатів на різні конференції (в 1966 році — 786, а індивідуальних туристів тільки 106).

Важливі завдання охорони американських туристів у Радянському Союзі можуть виконати 10 до 15 службовців майбутнього американського консульства в Ленінграді. Правда, за це Америка мусітиме прийняти подібну кількість осіб у складі радянського консульства. Коли ж взяти до уваги, що тепер, казав Раск, у США перебуває постійно 1 018 радянських громадян у характері членів чи то амбасад СРСР у Вашингтоні, чи то урядовців Об'єднаних Націй, чи інших радянських агентств, наприклад, ТАРС чи «Амторг», у тому числі 452 із статусом дипломатів, то додаткові 10 чи 15 осіб не творитимуть надто важкого завдання для органів поліції.

Поставивши у своїх зізнаннях наголос на питання безпеки американських туристів у Радянському Союзі, Раск не закривав, що побіч цього при підписанні консульської угоди йдеться також про інші справи, зокрема про покращення взаємин між обома державами взагалі. Раск нагадав, що в своєму річному посланні до конгресу в січні 1967 президент Джонсон сказав, що «нашою метою не є продовжувати холодну війну, але закінчити її». У такому аспекті треба дивитися також на консульську конвенцію.

Подібно як Раск того ж дня зізнавали перед комітетом два його співробітники: заступник державного секретаря Каценбах та амбасадор Колер. Під час їхнього переслухання, частинно в присутності Раска, виявилися ще такі цікаві моменти.

В амбасаді СРСР у Вашингтоні не працюють жадні американські громадяни. Амбасада має свій власний технічний та службовий персонал — до перекладачів, шоферів, кухарів і прибиральників включно. Зате в американській амбасаді в Москві працює коло 125 радянських громадян технічного і службового персоналу. На зауваження сенатора Вікенлупера, що це дивне із становища безпеки, Колер відповів, що всі радянські громадяни працюють на недовірених посадах.

За час від жовтня 1956 до січня 1967 року американські власті викрили і викинули з США 28 радянських дипломатів з амбасад у Вашингтоні, з Об'єднаних Націй і з «Амторгу» в Нью-Йорку, що заангажувалися у шпигунську роботу. Зате більшовики викинули в роках від 1948 до 1966 з Радянського Союзу 31 американського дипломата за діяльність, «не згідну з дипломатичним статусом». Серед цих дипломатів був також амбасадор Джордж Кеннан, якого уряд СРСР проголосив у 1954 році як «персона нон грата» за те, що він порівняв умови, в яких доводиться чужинцеві дипломатові працювати в СРСР, до умов у нацистській Німеччині.

Один з членів сенатського комітету закордонних справ, що був проти ратифікації угоди, а саме сенатор Карл Мандт з Північної Дакоти, приготувавшись як і Раск до переслухань, нав'язав листування з Едгаром Гувером, щоб вяснити його погляд у справі збільшення радянського шпигунського апарату у США. Напередодні переслухань, тобто 21 січня 1967 Мандт в окремому листі запитав Гувера, чи він змінив свою думку в справі, що її він висловив у березні 1965. Два дні пізніше Гувер відповів, що ні, бо «комуністичні дипломатичні представництва в цій країні є збірними пунктами для розвідувальних операцій», і що тому майбутнє радянське консульство збільшить працю ФБІ. При цьому Гувер підтвердив, що його організація може впоратися з додатковим навантаженням і що, крім того, він та його організація не ведуть політики і не висловлюють думки в питаннях, які належать до компетенції уряду США.

На питання сенатора Лавші із штату Огайо, також опонента щодо угоди, амбасадор Колер пояснив, що клявзулю про дипломатичний імунітет працівників консульств вставлено в угоду на вимогу радянської сторони і що в первісній редакції її не було.

### СВІДКИ ОПОЗИЦІЇ

Переслухавши свідків уряду США, комітет закордонної політики перейшов до заслухання думки дальших свідків, які висловлювали застереження до консульської конвенції чи пряме непогодження. До них належали такі особи, як от представник ветеранського об'єднання Американський легіон — Воррен Мек Доналд, представник Американської палати адвокатів — Гюстен Лей, аналіст з Гуверівського Інституту при університеті в Стенфорді — Річард Елен, ексекутивний секретар правої організації «Лібєрті Лабі» — В. Гіск, далі Джон Гумінік, який на доручення ФБІ кілька років тому дав себе завербувати радянським дипломатам у Вашингтоні для фіктивної співпраці з радянською розвідкою, нарешті два представники етнічних груп у США — голова Литовсько-американської ради, Антін Рудіс і голова УККА, проф. Лев Добрянський.

Крім того, до комітету закордонної політики надіслано багато письмових заяв і опіній від різних організацій та осіб, що висловлювалися за або проти угоди. Проти угоди заявили, між іншими, Консервативна рада штату Алябама, Оборонці американської конституції, Католицькі ветерани, Національна рада дочок американської революції, Американська рада патріотичних товаристів, Промислова рада південних штатів, деякі особи — в тому числі проф. Р. Смаль-Стоцький, член ексекютиви УККА. На оборону консульств надіслали свої заяви: Об'єднані робітники автомобільної промисловости за підписом Волтера Рутера, Комітет американських ветеранів, Ліга голосуючих жінок, Єврейські ветерани США, Американсько-єврейський конгрес, Комісія соціальної акції реформованого юдаїзму. Ті загальноамериканські організації, які виступали проти угоди, в більшості висунули як головний аргумент небезпеку радянського шпигунства в Америці; а ті, хто був за угоду, клали наголос на безпеку американських туристів і на потребу приязних взаємин з Радянським Союзом.

### ЕТНІЧНІ ГРУПИ І КОНСУЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ

З досі сказаного ясно, що активно в справі конвенції ангажувалися три етнічні групи — українці, литовці та євреї. Які були їхні аргументи?

Як можна було сподіватися, Рудіс, що на ділі говорив від імені всіх балтійців, заатакував консульську угоду як акт уряду США, суперечний з обов'язуючим досі становищем уряду США про невизнання окупації балтійських республік Радянським Союзом. До речі, рештки дипломатичних та консульських представництв Литви, Латвії і Естонії досі існують у Вашингтоні. Цього року, в роковини литовської державної незалежності литовський шарже д'афер Й. Каецкас влаштував прийняття у Вашингтоні, в якому взяли участь деякі члени дипломатичного корпусу, а Дін Раск вислав вітальну телеграму, в якій, між іншим, сказав, що «підтримка Сполученими Штатами прагнень литовського народу до свободи і незалежності виразно виявляється в нашій відмові визнати насильну інкорпорацію вашої країни в Радянський Союз». Щодо консульської угоди між СРСР і США голова комітету закордонних справ, Вільям Фулбрайт заявив у своєму звіті 3 серпня 1965, що «секретар Раск запевнив комітет, що ратифікація конвенції ні в якому разі не означає зміни нашої політики невизнання насильної інкорпорації Латвії, Литви і Естонії в Радянський Союз».

Але такі запевнення не задовольнили балтійців. Виступаючи як свідок, Рудіс вказав на те, що фразеологія угоди, в якій говориться про СРСР як партнера, мусить викликати враження, що в даному випадку мова йде про всі союзні республіки, отже і про Литву, Латвію та Естонію. Тому, що в умові немає ні слова про невизнання Америкою інкорпорації балтійських держав, уряд СРСР природним порядком інтерпретуватиме справу так, що ці держави охоплені договором як складові частини СРСР. Зробивши такий логічний висновок, Рудіс не вимагав, щоб в умову внесено відповідне доповнення в цій справі. Очевидно, він усвідомлював, що в обличчі сучасних тенденцій американської політики така вимога мала б чисто теоретичне значення. Натомість він радив, щоб не відкривати консульств США на території балтійських республік, а в дальшому подав декілька прикладів інфільтрації балтійської еміграції у США радянською агентурою при допомозі дипломатів СРСР балтійського походження. Рудіс твердив, що майбутні радянські консульства у США цю небезпеку тільки збільшать.

Як уже згадано, єврейські організації у США висловилися за ратифікацію угоди. При цьому вони робили це як американські громадяни, які зацікавлені покращенням взаємин між США і СРСР, і вказували на те, що зв'язки з Заходом, зокрема туристика, можуть мати корисний вплив на радянських громадян. Однак рівночасно вони дуже виразно наголошували вимоги єврейської спільноти в СРСР. У листі Комісії соціальної акції реформованого юдаїзму пишеться: «Американська єврейська спільнота заохочує туризм у Росію як засіб встановити особисті зв'язки з нашими єврейськими братами. Існування додаткових американських консульств сприяло б поїздкам американ-

ських громадян і вможливило б нам мати ближчі зв'язки з нашими братами-євреями, які дуже потребують духової та моральної підтримки».

## УКРАЇНСЬКИЙ АРГУМЕНТ У ДЕБАТАХ

Речником ставлення української етнічної групи до консульських пересправ був, як згадано, проф. Лев Добрянський. Вже в 1965 році він надрукував в англомовному «Українському кварталнику» статтю п н. «Десять причин проти консульського договору між США і СРСР». А 17 лютого 1967 він з'явився перед сенатським комітетом закордонних справ на запрошення сенатора Мандта і там склав декларацію, в якій поставив такі тези:

1) Проектована угода відкриває широкі можливості для Москви і не забезпечує взаємних користей для Америки.

2) Угоди не можна розглядати відірвано від існуючої дійсності в СРСР, його цілей, війни у В'єтнамі, питань торгівлі між Заходом і Сходом тощо.

3) Текст угоди вказує на різючу недостачу розуміння в керівних колах США, що таке Радянський Союз. Угода спирається на архаїчному уявленні про СРСР як про «Росію», чи точніше, як про гомогенну націю, і тому ініціатори угоди допускають відкриття консульства сьогодні в Ленінграді, а завтра в Ризі чи в Одесі, а це вдаряє в багатонаціональний характер СРСР і дає аргумент у руки російських колонізаторів.

4) Автори проекту угоди самі визнають певну незручність у зв'язку з можливістю радянської інтерпретації, що угодою охоплені також балтійські республіки у час, коли США не визнають їхньої інкорпорації. Не менше легальну, не кажучи вже про моральну, проблему повинна творити справа України чи Білорусії, які є членами Об'єднаних Націй, що в свій час визнала й досі визнане Америка. «Пан Голдберг (голова делегації США в ООН) день у день символізує це визнання» — сказав пізніше проф. Л. Добрянський, відповідаючи на питання сенатора Спаркмена.

5) Аргумент оборонців угоди про те, що йдеться про гарантію безпеки американських туристів у Радянському Союзі, не стійкий, бо такої гарантії Америка в праві вимагати на підставі відомого зобов'язання Літвінова з 1933 року.

6) Признання працівникам радянського консульства дипломатичної недоторканости посилить їхні шпигунські можливості в Америці і дасть їм змогу безкарно шантажувати американських громадян та ширити диверсію.

7) Державний департамент говорить тепер багато про потребу розбудувати приязні взаємини з Радянським Союзом, довести до взаємного розуміння тощо. Але ж «довгими роками департамент протиставився пропозиції встановити безпосередні дипломатичні взаємини з Білорусією і Україною тому, що це збільшувало б тут число комуністів, а сьогодні департамент готовий пустити їх сюди багато більше через консульські представництва».

8) Потребою дня є широкі дебати про американсько-радянські взаємини, які повинні принести більше розуміння для етнічних, культурних чи економічних аспектів того, що справді являє собою Радянський Союз.

Відразу після відчитання заяви проф. Л. Добрянського члени комітету почали з ним дискусію на тему окремих аспектів цієї заяви. Цікаво, що перше питання, яке поставили свідкові, було питання дипломатичних взаємин між США і Україною чи Білорусією. Питання ставив голова наради сенатор Спаркмен. Ось частина цього діалогу:

Спаркмен: «Одне питання у Вашій заяві заторкує справу дипломатичних взаємин з Україною і Білорусією. Чи Ви є за ними і чи Ви вважаєте таку пропозицію здійсненою?»

Добрянський: «Рішуче так. Я був деякий час за ними. При цьому, Сенаторе, Ви повинні дивитися на ці справи у ширшому аспекті, в якому я це все аналізую. Звичайно, мене турбує справа шпигунства. Однак тут ідеться також про інші аспекти... Я підкреслював фактори політичної, моральної та іншої натури. Суть справи в тому, що вже з довшого часу, точніше з 1953 року, коли це питання було поставлене в палаті репрезентантів та односторонньо схвалене підкомісією під проводом пані Болтон і коли цю справу перебрав комітет закордонних справ палати під проводом пана Чіперфілда, державний департамент постійно висуває застереження, мовляв, це відкриє дорогу сюди багатьом комуністичним місіям і приведе до посилення шпигунства. Тепер же ми маємо тут цю консульську угоду з її усіма легальними, психологічно-політичними і моральними слабостями, а департамент уживе тих самих аргументів на її оборону. Ясно, що правда може бути тільки одна».

«Тепер щодо другого питання, а саме, чи Москва погодиться. На це я можу відповісти, що ми ніколи цього не пробували. Пробували це робити британці в 1946 або 1947 році. А в той час, тут ідеться про право гарантоване радянською конституцією, мабуть, статтею 18 а, яка передбачає, що кожна з союзних республік може увійти в дипломатичні взаємини з іншими державами. Я переконаний, що, якби ми зробили таку спробу, ми зашახували б Москву. Звичайно, якщо Москва справді зацікавлена мирною коекзистенцією, в розбудові справжнього взаєморозуміння між американською нацією і усіма різними

націями Радянського Союзу, а не із згоодною 200-мільйоновою російською нацією, бо ж немає 200 мільйонів росіян ніде в світі, тим менше в самому Радянському Союзі».

До цієї теми Л. Добрянський повернувся ще раз під час переслухання і на питання сенатора Лавші сказав: «Якщо ми справді хочемо взаємного порозуміння з народами, прекрасну нагоду для цього творить встановлення безпосередніх дипломатичних взаємин з Україною, Білорусією і навіть іншими республіками СРСР».

В дальшому Л. Добрянський (у відповідь на питання членів комісії) з'ясував умови поневолення українського народу, вказав на те, що підписання консульської угоди розбігається з принципами «Тижня поневолених народів», що його кожного року відзначають конгрес і президент США, проаналізував небезпеки комуністичної інфільтрації серед еміграції, і так з'ясував свій погляд на культурний обмін: «Я ніколи не був проти принципу культурного обміну при умові, що цей обмін приходитиме без обмежень і без керівництва... Якщо ми хочемо пересадити сюди мільйон росіян та неросіян, зокрема молоді, і рівночасно послати мільйон наших людей туди, які могли б вільно подорожувати між Ригою і Владивостоком, — то я рішуче за те».

Як уже згадано, проти угоди склав письмову заяву також член екзекутиви УККА, проф. Р. Смаль-Стоцький. Він вказав на те, що на ділі немає радянського туризму в американському розумінні і що радянські туристи — це люди, які їдуть на Захід з відповідними дорученнями, зокрема в розвідувальних цілях. У такому аспекті треба дивитися також на службовців радянських консульств. Не вільно також забувати, що радянські консульства в Америці будуть розміщені в містах з великою кількістю американських громадян слов'янського походження, зокрема українців і росіян. Це — не випадкове, бо якраз ці елементи будуть головним об'єктом радянської інфільтрації.

На жаль, в іншій частині своєї заяви Р. Смаль-Стоцький удався до мало переконливих, а то й агітаційних ноток. Він твердив, наприклад, що Україна та Білорусія є членами-засновниками Об'єднаних Націй, і тому «їх визнають за суверенні держави всі члени-засновники ООН, включно з США». А тим часом це не відповідає правді, бо немає такої держави на Заході, яка, знаючи фактичне становище України в Радянському Союзі, могла б уважати Україну суверенною державою. Це зокрема стосується США. Тому не випадково під час переслухання у комітеті закордонних справ палати репрезентантів у 1953 році в справі відомої резолюції конгресмена Лоренса Сміта про нав'язання дипломатичних взаємин між США і УРСР державний департамент США дуже виразно застерігся проти того, наче б то фактом погодження США на участь України в ООН американський уряд визнав її суверенною державою. Цей погляд був підтверджений також тепер у зв'язку з переслуханням у справі консульської конвенції.



В одній з публікацій, що їх я назвав на початку цієї статті\*), виразно говориться про це так: «Хоч Білорусія та Україна мають статус членів Об'єднаних Націй, уряд США розглядає їх тільки як складові частини Радянського Союзу». В тій самій книжці надрукований список «незалежних держав» і в ньому очевидно є СРСР, але немає там ні України, ні Білорусії. Тому зроблене з легкої руки запевнення проф. Р. Смаль-Стоцького не могло нікого переконати.

Пропагандивний посмак мають також такі його заяви, як от: «українська революція 1917 року була фактично продовженням у Східній Європі — американської революції»; «росіяни не творять навіть половини населення СРСР». Від часу перепису населення в СРСР у 1959 році всім відомо, що росіяни творять 54,6% населення СРСР.

### КОНСУЛЬСЬКА УГОДА І ЦІЛІ ЗОВНІШНОЇ ПОЛІТИКИ США

Пересправи навколо консульської угоди між Америкою і Радянським Союзом цікаві для нас не так своєю формальною стороною, тобто кількістю проведених розмов, конференцій, списаних протоколів та проектів, а радше тим, що за цим усім криється. Звичайно, немає жадних підстав не вірити американським оборонцям угоди, що тут ішлося про охорону американських туристів у Радянському Союзі. Факт, що, як вказував Раск, в СРСР можна держати у в'язниці громадянина тижнями чи місяцями без дозволу побачитися з родиною чи адвокатом, аж ніяк не заохочує до туризму по такій країні людини, виховану в західній легалістичній атмосфері.

Але цим не вичерпуються всі мотиви і причини угоди про консульства. Угода — тільки одна ланка політики на довшу мету, що її більше ніж десять років ведуть США, тобто політики зближення і співпраці з СРСР. Не випадком є те, що, як сьогодні чесно інформує Айзенгауер, він уже в 1955 році пропонував у Женеві радянським керівникам розбудувати туристичний обмін. Ясно, що вже тоді не йшло тільки про саму туристику. Правда, в цьому є певна доза іронії: такі пропозиції складав президент США керівникам СРСР майже три роки після того, як він вів свою першу виборчу кампанію під гаслом «політики визволення» і коли світова преса була переповнена спекуляціями про близький хрестоносний похід проти комунізму. Ця американська політика порозуміння з СРСР ведеться послідовно по сьогоднішній день. Коли Раск сьогодні посилається на слова Джонсона з січня цього року, що Америка хоче кінчити а не продовжувати холодну війну, то це логічне завершення того, що перед Джонсоном робили Айзенгауер та Кеннеді.

Якраз президент Кеннеді в своїй, можна сказати історичній, промові перед Американським університетом у Вашингтоні 10 червня

\*) Consular Convention ... p. 357.

1963 вперше публічно заявив, що холодну війну треба ліквідувати. Не дивно, що цю промову в цілому передрукували «Правда» та «Известия» і сателітська преса, що тільки дуже винятково трапляється у східньому бльоці».

Наступним логічним кроком у цій політиці була промова Джонсона в університеті ім. Джона Гопкінса в жовтні 1964, в якій він виступив з програмою «будування мостів приязні» до народів Східної Європи, зокрема «мостів торгівлі, ідей, туристики і гуманітарної допомоги».

Що заставляє Америку вести таку політику? Відповідь на це питання вимагала б окремої статті, і тому я хочу назвати тільки три найважливіші мотиви. Поперше, — це загроза атомової війни. Подруге, — це переконання, що комунізм як суспільно-політична доктрина не витримає проби життя, що проти нього наростає і наростатиме спротив, породжений національними, політичними та соціальними прагненнями поневолених народів і що це розкладатиме його зсередини. Потрете, — це справа комуністичного Китаю.

Перша і третя причина не вимагають особливих вияснень. Свідомість небезпеки нуклеарної війни і намагання не допустити до неї мусять сьогодні лежати в мисленні кожного відповідального політичного і державного діяча. Щодо Китаю, то, як інформувала газета «Свобода» від 6 грудня 1966 про щорічну конференцію для преси, що її влаштовують у державному департаменті у Вашингтоні, представники цього міністерства заявили, що «червоний Китай, який тут звуть „континентальним Китаєм”, становить сьогодні головну проблему американської закордонної політики». Висновок з цього: шукати порозуміння з СРСР. Правда, треба думати, в дальшому США шукатимуть порозуміння також з Китаєм.

Найцікавіший з кожного погляду є другий мотив сучасної американської політики у взаєминах з комуністичним бльоком. Він важливий зокрема для українців та інших поневолених народів, бо власне він заторкує їх (як зрештою і росіян) і, можна сказати, на них рахує. Уже 31 грудня 1961 газета «Нью-Йорк Тайме» інформувала про заяву Діна Раска, в якій він, між іншим, сказав, що «вимоги національних інтересів стають щораз видніші в рамках комуністичного бльоку». А в січні 1962 він заявив представникові журналу «Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт»: «Я думаю, що традиційний дух націоналізму може стати головною силою внутрішнього напруження в комуністичних імперіях». Знову ж тодішній голова ради планування державного департаменту і теперішній дорадник президента Джонсона, Волт Ростов, відповів на питання кореспондентів того ж журналу (7 травня 1962), «якщо мова йде про нації під комуністичними режимами, ми бачимо там наростаючі природні сили націоналізму і прагнення людини та народів користуватися індивідуальною свободою». Президент Колумбійського університету в Нью-Йорку, Грейсон Кірк, просто вказав на пов'язання

американської закордонної політики з такими процесами за залізною завісою. В журналі «Форен Афферс» за жовтень 1964 він писав: «Ми повинні бути готові використати великі можливості, які відкриваються у зв'язку із зростанням націоналізму у Східній Європі для того, щоб підтримувати ті народи в їхньому прагненні здобути більшу незалежність від Москви».

В такому аспекті ясними стають також цілі консульської конвенції. Справа не тільки в охороні американських туристів, але й в максимальній розбудові туристичного руху, при допомозі якого можна нав'язувати приязні взаємини не з урядами, але з народами, нести до них свої ідеї і втягати їх у процес мислення вільних суспільств. Метою такого впливання на поневолені народи не є намовляти їх до революції, але посилювати процеси послідовних перемін за залізною завісою.

Немає сумніву, що така політика не гарантує успіху, що більше, вона криє в собі багато небезпек. За зв'язки з народами за залізною завісою Захід мусить погодитися на інфільтрацію комуністичною агентурою. Це зокрема певне при обміні консульствами. З другого боку, зв'язки з тими народами цілком не означають послаблення агресивності Москви. Досі цього не видно. Але Захід рахує на те, що зростання національних, соціальних і духових прагнень поневолених народів змушуватиме владу до поступок незалежно від того, чи вона того хоче, чи ні.

## КОНВЕНЦІЯ Й УКРАЇНСЬКІ ВИСНОВКИ

На початку статті я згадав, що в пересправах навколо консульської конвенції українська сторона у США (репрезентована УККА), заангажувалася по боці опонентів до конвенції і з ними програла. До речі, українське заангажування не обмежувалося заявами згаданих уже керівників УККА. Також низовий апарат цієї установи був втягнений у цю акцію. На доручення екзекутиви УККА його клітини в окремих містах поселення українців писали листи та заклики і висилали телеграми до своїх сенаторів та вимагали від них голосувати проти консульської конвенції. У зв'язку з цим треба сказати наступне:

1) Згадана політика УККА в питанні угоди відповідала традиційному мисленню і діяльності його керівництва. Суть цього мислення більш-менш така: в основі теперішньої політики США щодо СРСР лежать наївність та моральне капітулянство, які є джерелом усіх політичних концепцій уряду США від часу, коли покійний Джон Фостер Даллес «зрадив політику визволення». Ясно, що в таке мислення керівників УККА не вкладається проповідувана тепер урядом США політика «будування мостів», складовою частиною якої була власне консульська угода. Тому в своїх широких акціях проти консульської

конвенції керівники УККА, зрештою не перший раз, опинилися на маргінесі американської закордонної політики, отже не там, де її роблять, а там, де проти неї протестують. До того протестують безуспішно.

2) Слабкістю позицій української сторони в акціях проти угоди були деякі її союзники, точніше, праві організації типу «Ліберті Лаббі», яку громадська думка (справедливо, чи ні) пов'язує з «Бірч Сосаєті», яка відома з того, що з легкої руки розкидає обвинувачення у симпатіях до комунізму на адресу навіть дуже видатних американських діячів.

3) Чи це означає, що українці повинні були виступити на оборону консульської угоди? Ні, цього українці, чи точніше УККА, робити не могли. Щобільше, в акціях ведених з українського боку, були висунені деякі дуже суттєві моменти, що відповідали українським інтересам. З цього погляду основні пункти заяви Лева Добрянського стояли на висоті і його аргументація в більшості була добра. Це визнав зрештою голова сенатського комітету, який сказав на його адресу: «Члени нашого комітету неодноразово запрошують Вас сюди тому, що Ви людина освічена; Ви точно з'ясували свою думку і тому я шаную Ваш талант».

Такі закиди Л. Добрянського на адресу керівників американської політики, як от плутанина навколо питання неросійських народів СРСР, намагання ідентифікувати ці народи з «російським», висунення справи дипломатичних взаємин Вашингтону з Києвом та Менськом у протиставленні до консульських станиць, вказання на легковажне ставлення деяких кіл Вашингтону до «Тижня поневолених народів», нарешті домагання утворити при конгресі США комісію поневолених народів, — були дуже на місці. Нічого дивного, що ніхто з комітету не міг опрокинути цих постулатів.

4) Переслухання з приводу консульської угоди могли бути багато краще використані для висунення на форумі сенатського комітету справи України (моральна і політична допомога українському народові є, за статутом УККА, центральним завданням цієї установи), якби керівники УККА керувалися у своїх виступах актуальними потребами українського народу і старалися використати будь-яку американську політику щодо СРСР для того, щоб ці українські потреби задоволювати. Конкретно: ми не могли боронити консульської угоди, бо вона імплікує імперіальну єдність СРСР, точніше, Росії. Але в умовах, коли немає сумніву, що угода буде заключена й ратифікована, українцям у США треба, заявивши своє негативне ставлення до угоди, робити все для того, щоб зв'язки, які хочуть будувати США з СРСР, були зв'язками не тільки з росіянами, але також і з українцями. Бо в обличчі посиленого курсу русифікації та ізоляції України від Заходу такі зв'язки українському народові потрібні більше, ніж колинебудь досі. Становище євреїв в СРСР безперечно інше як українців, але треба визнати, що їхні американські брати дуже практично пі-

дійшли до справи угоди, коли наголошували згадану вище вимогу розбудовувати взаємини з єврейською спільнотою в СРСР. Бо вони знають, що без зв'язків з Заходом, євреї в СРСР засуджені на швидку асиміляцію.

Інший аспект цієї справи — це поінформованість світу про Україну. Ми не можемо рівняти себе з балтійцями, бо хоч їх мало, їхня позиція на Заході і навіть в самому СРСР — інша. Тому, знаючи, що і при нашому спротиві, консульства США в СРСР, а може навіть на Україні, будуть встановлені, УККА чи взагалі українці у США повинні робити заходи, щоб ці консульства спричинилися до пізнання фактичного стану на Україні, а зокрема визвольних прагнень українського народу. Україна дуже багато втрачає на тому, що в Києві немає постійних чужинецьких кореспондентів, які інформували б світ про життя українського народу. Тому в міжнародну пресу часто попадають вістки про ферменти серед російських письменників чи студентів Московського університету, а про Україну пишуть дуже рідко. Такими критеріями треба міряти значення присутності на Україні будь-яких людей з-поза радянського світу.

5) Особливе значення при таких нагодах, яким було переслухання про консульську конвенцію, треба надавати інформаціям про актуальне становище на Україні. Наприклад, говорячи про політику Москви на Україні, голос проф. Л. Добрянського як свідка звучав би переконливіше, якби він навів документи про найновіші арешти діячів культури. Про ці справи інформувала у свій час міжнародна преса, отже їх варто було внести у свідчення та в конгресовий протокол. Те саме стосується джерельних даних про русифікацію, переселювання української фахової інтелігенції тощо. Дуже на часі з приводу таких явищ на Україні організувати акції клітин УККА, зокрема висилати листи до сенаторів та конгресменів, і робити офіційні інтервенції в державному департаменті США, як також в Об'єднаних Націях.

6) Над зовнішньо-політичною діяльністю керівників УККА тяжить існуюча серед української громади внутрішньо-політична атмосфера, в якій багато декларативности та фраз. В такій атмосфері кожна нова думка, що не вкладається в стандартний псевдопатріотичний трафарет, сприймається як відступництво від святих національних ідеалів. Тільки такою атмосферою можна пояснити, що на сторінках української преси в Америці (за одним винятком) не велася і не ведеться дискусія про напрямні зовнішньої політики УККА, точніше, про форми допомоги українському народові.

Коли немає відваги говорити, немає також відваги діяти. Наслідок цього такий, що керівники зовнішньо-політичної діяльності УККА не використовують тих можливостей, які для допомоги Україні створює чи сучасна «коєкзистенційна», чи «культобмінна», чи «мостобудівна» політика США. Вони її критикують, зрештою в більшості слушно; це треба й далі робити, треба вказувати на її небезпеки. Але це аж

ніяк не перешкаджає тому, щоб її обертати на допомогу українському народові. Клясичним прикладом штивности і страху керівників УККА перед непопулярністю є факт, що роками відбувається різнородний обмін між США і СРСР, який у результаті існуючої постанови в більшості є американсько-російським обміном, — а УККА в цій справі нічого не робить. Це гарно, що голова УККА заявляє, що він за культобмін при умові повної свободи і за участю навіть мільйонів людей. Але що зроблено з боку УККА в тому напрямі, щоб в існуючому тепер обміні українців не дискримінували і то не тільки в СРСР, але й у США? Чи в цій справі інтервеніював УККА в державному департаменті? Це — добре, що УККА проголосив пересторогу у зв'язку з небезпекою інфільтрації еміграції радянськими «туристами», але не треба тільки цим обмежуватися. Про безпеку держави дбають відповідні державні органи, і це — не головне завдання УККА. А то виходить, як сказав під час переслухань Лева Добрянського сенатор Спаркмен, що «імігранти часто перебирають міру в бажанні боронити США» і «подібно як новонавернені католики є більше папські, ніж сам папа».

Жертвою такої нездорової атмосфери серед української громади у США є також сам голова УККА. Тепер, під час консульських переслухань, він сміливо заговорив перед сенатським комітетом про дипломатичні взаємини між США і Україною та Білорусією. Але на українському «подвір'ї» він про це мовчить; що більше — він підтримує тих, для кого дипломатичні взаємини — це анатема. А тим часом правда є така, що проти цих дипломатичних взаємин в Москва, є ті кола Вашингтону, які не визнають української окремішності і розглядають Україну як «складову частину Росії», є емігрантські нескладні патріоти, які проголосили заходи в справі дипломатичних взаємин «зрадою інтересів України». Дивна спілка? Безперечно. Але так є.

7) Коментуючи виступ Лева Добрянського перед сенатським комітетом, сенатор Спаркмен сказав: «Ви є клясичним прикладом труднів, які має ця країна у формулюванні своєї закордонної політики. Америка прийняла в себе людей з різних кінців світу, і кожний з них посідає оправдані симпатії та зацікавлення щодо своєї давньої батьківщини... Я маю симпатію до цих людей. Але я мушу насамперед турбуватися проблемами і труднощами Сполучених Штатів Америки». Цими словами Спаркмена визначені не тільки клопоти США, але також межі можливостей різних етнічних груп здобути для своїх давніх батьківщин користі з кожночасної американської закордонної політики. Вони не можуть зробити її такою, якою вони хотіли б її бачити, бо кожна держава має свої власні інтереси. Але вони можуть в якійсь мірі вплинути на її напрям і захищати потреби народів, з яких вони походять.

## «ВІСТІ З „ПРОЛОГУ”»: ЗАСУДЖЕНІ ДАЛІ КАРАЮТЬСЯ

### ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ТЮРМАХ І ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ ТАБОРАХ

Свої повідомлення від 16 вересня та 23 листопада 1966 Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог» доповнює новими перевіреними інформаціями: як про долю засуджених торік на судових процесах в УРСР діячів культури, що їх прізвища були подані в тих повідомленнях, так і про наступні факти адміністративно-політичних репресій.

Більшість засуджених — 17 осіб — перебуває вже другий рік у тюрмах і виправно-трудовах таборах суворого режиму. Верховний суд СРСР зменшив тільки двом із засуджених, після розгляду їхніх відкликів, вимір покарання: Михайлові Озерному, вчителю й перекладачеві з Івано-Франківської області, що був засуджений на 6 років, знижено кару до 3 років, і Ярославові Гевричеві, студентові з Києва — з 5 років до 3. Не мали жадного успіху листи, звернення, протести і клопотання окремих діячів культури до судових і партійних установ: звільнити засуджених або полегшити їхні вироки. Не зробили жадних заходів для допомоги ув'язненим літераторам і мистцям ні Спілка письменників України, ні Спілка художників УРСР. Не здійснилися ще до сьогодні сподівання членів делегації УРСР на 21 сесію генеральної асамблеї ОН — радянських поетів Івана Драча і Дмитра Павличка, висловлені ними 11 листопада 1966 у Нью-Йорку, що будуть вжиті всі заходи для того, щоб найближчими часами, особливо у зв'язку з 50-річчям встановлення радянської влади, декотрі з арештованих були випущені з тюрм.

### У ВІДПОВІДІ НА КЛОПОТАННЯ — ЗНЕВАГИ Й РЕПРЕСІЇ

Не зважаючи на повну мовчанку радянської преси про справу засуджених діячів культури, треба з радістю відзначити: українська громадськість в УРСР, в особах своїх кращих представників, одноставно і чесно стала на захист репресованих. Відкритого суду над арештованими, *гласности* в їх справі домагалися своїми зверненнями-клопотаннями перед КГБ і судовими органами видатні українські радянські письменники, серед них лавреати Ленінської та Шевченків-

ської премій, композитори, режисери, відомі діячі науки й техніки. Робітники, службовці, студенти цілими групами клопоталися про відкриті суди над заарештованими, просили дозволу бути на судових процесах проти своїх друзів, товаришів, знайомих. Під час проголошення вироків вони збиралися під будинками чи в коридорах судів, маніфестаційно виявляли свою солідарність із засудженими.

Великий гурт письменників Львова звернувся до Львівського обласного суду з клопотанням про взяття на поруки засудженого у львівському процесі, в квітні 1966, літературного критика і мистецтвознавця Богдана Г о р и н я . З таким самим клопотанням перед верховним судом УРСР у справі засудженого в Івано-Франківському художника Опанаса З а л и в а х и виступила група художників Києва та Львова. Усі ці звернення і клопотання залишилися, як відомо, без будь-якої відповіді судів і КГБ. Що більше, навіть дехто з тих, що підписували ці прохання, зазнав і сам адміністративно-поліційних знущань, а то й репресій.

Для ставлення органів КГБ до діячів української культури і до української літератури та мистецтва взагалі характеристичні заяви високих офіцерів КГБ, відкрито погромницькі на зразок тієї, що була публічно звернена до декого з радянських письменників: «Так что ж, это вы всякую макулатуру пишете, вместо того, чтобы людей воспитывать. Да еще антисоветчиков защищаете. А их всех вешать сволочей надо...».

Показовими ілюстраціями для сучасного радянського правосуддя і метод кагебівських дій проти діячів української культури можуть бути обставини арешту і засуду двох найстарших віком осіб між репресованими — М. Масютка й С. Караванського.

## СПРАВА МИХАЙЛА МАСЮТКА

Засуджений таємним судом у Львові, окремо від інших обвинувачених у цій самій справі, вчитель-пенсіонер, літературознавець Михайло Масютко, автор статті «Іван Франко — борець за свободу і єдність українського народу», надрукованої в журналі «Дніпро» в 1964 році, був заарештований у Феодосії, у вересні 1965 року. Під час обшуку в нього забрано переписані на друкарській машинці вірші різних поетів, зокрема І. Франка, Є. Плужника, В. Сосюри, В. Симоненка, І. Драча, Є. Євтушенка. Забрано також записи народних пісень, кільканадцять старих книжок, виданих до революції, та книжок, надрукованих у західних областях України до 1939 року, і декілька машинописних копій т. зв. «анонімних статей». Ці статті передаються з рук до рук на Україні, і органи КГБ називають їх «антирадянськими», як, наприклад, відомий на еміграції документ «З приводу



процесу над Погружалаським», «Лист матері Василя Симоненка», статті «Українська освіта в шовіністичному зашморгу», «Сучасний імперіялізм».

Не знайшовши справжніх авторів «антирадянських статей», слідчі з КГБ вирішили за сталінською традицією пришити їх авторство старенькому Масюткові тим більше, що в 30-их роках він був уже репресований і перебував у концтаборах Колими. Без будь-яких доказів і свідків, його справу вилучили з процесу братів Горинів, і обвинувачення проти нього побудували на свідченнях... «експертів», що їх запрягли до цієї ролі органи КГБ. На окремо проведеному судовому процесі проти М. Масютка, де прокурором був Садовський, «експерти», покликані цими органами з-поміж діячів радянської науки, підтвердили, згідно з домовленням з КГБ, закид прокурора, що автором згаданих «антирадянських анонімних статей» був Михайло Масютко. У наслідок процесу його засуджено на шість років ув'язнення, в тому числі — три роки важкої ізоляційної тюрми.

Серед відомих нам осіб з науковими титулами погодилися відіграти роль цього роду «експертів» професор Львівського університету Семен Михайлович Шаховський, доктор філологічних наук і старший співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР Микола Филипович Матвійчук, мовознавець із Львівського університету, випускник Віденського університету 1926 року, Броніслав Володимирович Кобилянський, літературознавець Федір Матвійович Неборячок та ще декілька. Треба відзначити при цьому: декотрі українські вчені із Львова, Києва і Москви відмовилися брати участь у цього роду «експертизах». Їх прізвища з пошаною згадуються серед українців в УРСР.

## СПРАВА СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО

Подібним способом відбулося покарання українського радянського філолога, журналіста і перекладача Святослава Караванського, що його дехто з радянських відвідувачів США і Канади пробував називати... «гестапівським агентом». Засуджений 1944 року, як і тисячі інших згоданих «каляборантів», Одеським військовим трибуналом на 25 років ув'язнення, С. Караванський перебув 16 років у концтаборах сталінського і післясталінського часу. Звільнений 1960 року, він повернувся до Одеси, одружився, продовжував навчання в університеті і став активно співпрацювати в різних радянських газетах та журналах. Підготував і здав до друку в одне з радянських видавництв словник української мови. Занепокоений невідрадним становищем української мови в УРСР, різними виявами зневаги до української мови й її упослідженням в університеті та інших вищих навчальних закла-

дах Одеси, і переконаний, що можна та треба добиватися поправи змін на краще законним шляхом, згідно з настановами «ленінської національної політики», С. Караванський почав деякі заходи в цій справі.

Він написав листа до прокурора УРСР з вимогою притягнути до відповідальности винних у дискримінації української мови в середніх та вищих школах УРСР і, крім цього, послав у редакцію однієї з радянських газет листа під назвою «Про одну політичну помилку», де критикував хрущовський закон 1959 року про право самих батьків вирішувати, якої мови мають навчатися діти в школах їхньої національної республіки. У наслідок цього «закону» мільйони дітей на Україні перестали вивчати українську мову.

У відповідь на це С. Караванського заарештували. Йому закинули також, що копія його звернення до прокурора УРСР потрапила до рук одного канадського комуніста, який 1965 року відвідав Україну. С. Караванського без будь-якого розгляду справи і без судового процесу депортовано в Мордовську АРСР досиджувати вирок з 1944 року, вже скасований для нього 1960 року на основі «указу» від 17 вересня 1956.

---

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

Іван Франко

## ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.  
Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума  
в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність»

---

## РОМАН РАХМАННИЙ: ПРО ДВІ САМОТНОСТІ ТА ОЧІ ЧИТАЧІВ

Немає на світі нічого гіршого, ніж самотність. Ось чому давні володарі і тирані в'язнили, а нинішні можновладці поліційних держав дали в'язнять своїх противників та суперників у відокремлених камерах-одиночках. Але, мабуть, більш пригноблюючим, ніж в'язнична самотність, є почуття самотности серед юрби людей у щоденному житті. Нині суспільства індустріялізованих країн хворіють на зростання числа отих самотників серед різноголосої юрби, позбавлених можливости поділитися з кимось думкою, радістю чи горем своїм.

І сьогодні з кожного вже не тільки своя радість чи своє горе, але й своя самотність. У журналіста — дві.

А що перша самотність, то почуття відокремлености від читача, непевність, чи його слово доходить до читача, чи ще торкає струни душі людини, затиснутої в кліщі технології. Навіть найпопулярніші автори, книги чи статті яких розходяться між людьми мільйоновими тиражами, б'ються з цими сумнівами; в їхніх думках не раз лунає німий поклик, висловлений голосно одним східноєвропейським автором у минулому столітті: «Де ти, мій читачу, не чую я тебе й не бачу!...»

А друга самотність з'їдає душу журналіста немов іржа залізо тоді, коли він загубить із свого овиду світло, що звичайно лине до нього через простори від тисячей пар очей — від його читачів.

Обидві самотності виростають з того самого кореня. Бо є і завжди будуть поети, які творять і творитимуть «тільки для Музи і для себе» чи для майбутніх поколінь, «краще підготованих» до читання їхніх творів. Бували, є і завжди будуть музики — композитори мелодій «для власного вуха», що вміє ловити звуки чистого мистецтва або майбутню гармонію (чи дисгармонію) сфер. Маляри — художники особливо забігають думкою вперед і часто навіть не враховують вражень та почуттів сучасного глядача. Зате не було, немає й не може бути журналіста чи публіциста, який хотів би писати тільки для себе чи для архівів, покритих пилом забуття вже за його життя.

Тому після написання статті чи есею, вклавши туди свої думки і тепло своєї душі, журналіст почувається самотнім немов батьки, що їх уже покинули дорослі діти. Він не знає, чи і хто і як прийме його послання. Але він горить тим самим вогнем, що ним, можливо, горітимуть його читачі. Він живе надією: Ачей, хтось десь там прочитає ці слова, ачей замислиться над ними...

Ця надія оживляє його знову з тимчасового вичерпання-отупіння, погмалу піднімає його з дна виснаженої енергії на вершини до нового

зусилля, щоб знову дати читачам завершену річ, одухтворену шматком своєї душі немов ізотоп, наснажений радіопроменями уранової руди. І в процесі тієї праці його «серце» оживає знову і сміється знову», уявляючи нові читацькі очі, що ось десь там у широкому світі людства зустрінуть новонароджені рядки.

Лише, коли в його власній душі вигасне вогонь молодечих поривів; коли сповільнену думку покриє іній сумніву та зневіри у цінність слова; коли гіркість і злоба отруюють плин його благородних почуттів; коли він уже не спроможний крізь струнку колони своїх статей добачати допитливих читацьких очей, — тоді його слова замерзають на папері мертвими літерами друкарського чорнила, не спроможні нікого порушити, ні зогріти, ні обурити. Ось тоді журналіст цілком самотній блідою самотністю, відтвореною так вдумливо у вірші Василя Симоненка:

Часто я такий самотній, ніби Крузо,  
Виглядаю з-за обрію кораблів.  
І думка безпорадно грузне  
В клейкім баговинні слів.

На своєму дикому острові,  
В шкіряниці з убитих надій,  
Штрикаю небо очима гострими:  
— Де, ти, П'ятнице мій?

Залпи відчаю рвуться із горла,  
Гуркотять у байдужу даль:  
— Пошли мені, Боже, хоч ворога,  
Коли друга послати жаль!

Досягнувши обрію такої самотності, журналіст повинен «зламати перо» — припинити писання. Адже, насправді, він умер і для себе самого, і для читачів.

\*

Роздумуючи над самотністю людини взагалі, а зокрема над двома самотностями журналіста, кладу на папір думки, зформовані в речення, і з них постає не стаття, не коментар, а нарис без жадного редакційного замовлення, без якоїсь актуальної потреби, а, може, навіть всупереч правилам журналістичної техніки писання; просто, з бажання сказати читачеві, що є й журналісти, які (на подобу поетам) також живуть «душою», як висловився про свою самотність Тарас Шевченко:

А надто той, хто дивиться  
На людей душою.  
Пекло йому на сім світі,  
а на тім . . . .

Журбою ніхто «не накличе собі долі», тож і журналіст у самотині своїй може поборювати дві самотності тільки думкою про читача. І я певний, що він може сказати про читача цілком щиро:

«Читач — приятель і критик мій. Щасливий той, хто може ось так відчувати. Щасливіший, хто може таке з певністю сказати. Молоді й старі, бадьорі й пригноблені, здорові й хворі, буйноволосі й з прорідженими чупринами та сиві, стрункі й неповоротні, але всі з однаковою живою зацікавленістю в своїх очах: Що він пише цим разом? Чим він порадує нас сьогодні? ...

Хороші всі вони, але найбільш хороші — їхні очі. Очі: чорні, брунатні, сині, зелені, сірі, розсміяні замислені або й сумні жіночі очі; глибокодумні, недовірливі, глузливі й допитливі чоловічі очі. Всі вони — критики мої. Одні мовчки погоджуються з написаним. Інші на весь голос висловлюють задоволення з прочитаного перед своїми близькими і приятелями. Ті схвалюють усмішкою під час читання, інші — листом до редакції. Навіть противник, — що пише редакторові: «Чому друкуєте ці недотепні статті?», — є тільки ще одним читачем з допитливими очима і, може, власною думкою.

Усіх люблю, усіх вітаю, усіх у моїх думках благословлю. Вони — мої співрозмовники. Вони — мої порадники. Вони — моя остаточна мета, що в філософії «фінальною метою» зветься, бо тягне до себе, спонукує: — Читай, спостерігай життя і діяння інших, думай, працюй, страждай побаченим і радій нововідкритим явищем, а потім пиши і нам розкажи свої душевні думки, свої тривожні думи, передай нам свої кріпкі переконання і частку своєї твердої віри; розв'язуючи свій власний складний світ, допоможи і нам розв'язати наші складні проблеми. Ось читачі — критики і приятелі мої.

А що перший серед них, то редактор видання, в якому друкуються дані рядки. Він постійно мусить заповнювати словним матеріалом сторінки паперу, бо лише покритий рядками слів та заголовків папір зветься газетою чи журналом. Його доля — трудніша, ніж моя. Він бо мусить не тільки догодити більшості читачів, але також і своїм видавцям, і «цензорам по волі чи по неволі». Коли він читає мій коментар, він пропускає його через призму своєї критики: там виправив літеру, тут замислився, чи була фраза не надто гостра або, може, розділ не надто стрімкий... На незримій вазі редагування він важить написане. Звичайно, ледве чи можна нарікати на дрібні зміни чи навіть нав'язані додатки; це ж бо редакторове право і його власна безпека. Адже йому першому доведеться «випити», якщо автор «наварить пива». Редактор видання — перший публічний читач, радник і навіть авторів співробітників, хоча інколи він на додасть до статті більше, ніж одну кому або виправлену літеру.

Друкарський складач є другим читачем і дружнім критиком. Він перший після редактора приймає на себе «удар» — електронний струмок слів автора. Як саме він відгукнеться на імпакт тих слів, важли-

ве і для редактора, і для автора. Не знаю одного випадку, щоб було інакше. Якщо складач, ретельно складаючи статтю, читав її захоплено або збуджено, обурено чи знуджено, то згодом подібно сприймав її широкий загаль читачів. Тому я ніколи не знехтував навіть найдрібнішим зауваженням складачів, бо це — кмітливий люд, це вдумливий і спостережливий читач.

Тому як читачеві-приятелеві пробачу йому друкарські помилки, що інколи ранять обличчя статей. Адже приятеля треба розуміти. Може, в нього були тоді якісь власні складні проблеми; може, він надто перейнявся думками статті і на мить загубив почуття часу й місця, поплав за думками, що гарячим оливом виливалися у рядки колони... Хто зна!... А втім, я певний, що дрібні друкарські помилки (навіть ті, що їх переочив коректор) височітимуть у його пам'яті немов високі вежі на степу журнальних сторінок; навіть тоді, коли вже автор і читач забудуть їх, вони далі жалитимуть його думку пекучим докором за те, що він виростив їх такими високими. Нераз доводилось почути від складача: Ех, попсував я вам статтю двома зайвими помилками!...

Кожний автор, почувши ці слова, може з вдячністю відповісти: Ніколи не забуду цих слів твоїх, друже мій, хоч, може, й забуду колись твоє ім'я.

Третій читач — найбільший і найчисленніший. Він живе всюди, куди тільки доходять ці друковані видання. Правду кажучи, тільки для нього все це писання і насправді тільки від нього автор чекає відгуку, — прихильного чи неприязного. Не чекає від нього тільки байдужого мовчання. Більшість читачів розуміє це прагнення, а всі підсвідомо відчують його, коли серед задрукованих сторінок і ярмаркових оголошень шукають «колону нашого автора». Вони знають, що тільки для них він пише, тільки з ними він розмовляє, тільки їх він хвилює, зацікавлює, радує, а, може, й обурює, викликає усмішку задоволення чи розчарування.

Зате авторіві відомо, що кожний з них приблизно має ті самі вимоги до його статті. Щоб заголовки притягав їхню увагу; щоб основна думка була оригінальна; щоб аргументація була логічна й переконлива; щоб тон статті був відповідний до теми; щоб, у потребі не бракувало гумору, але без гіркоти та злоби; щоб стиль статті був його власним, а не наслідуванням витертих зразків, бо ніщо так не відтручує читача від газетної чи журнальної сторінки, як стерті слова і фрази, з яких зліплено аргументи для перемелених питань. Саме від читачів відомо, що вони найрадше читають прозорі, ясні статті, без зайвих додатків і побічних розгалужень; статті, в яких думки випливають одна за одною і, немов гірські струмки, зливаються в одне річище, що прямує до одного моря основного висновку.

Але найбільшою мірою читачі вимагають щирости в кожній статті. Помилку в міркуванні читач пробачить авторіві, але нещирости він

не простить йому ніколи. Він бо завжди відчує, коли автор трактує його чи її, як свого партнера — співрозмовника, а коли він вважає читача «темною масою», яку треба лише «оформити у свідомі особи». Читач пробачить друкарські помилки, хоч і які вони нестерпні для нього; він також розуміє, що автор не в силі безупинно горіти великим вогнем завзяття чи переконань; читач здогадується, що також і авторське горно може частково засипати попіл його власного вогнища. Це все він може зрозуміти. Але він не забуде авторові фальшу і літеплости почуттів. Бо читач хоче бачити у свого автора (тобто в його писаннях) усе те, чим він сам живе в своїх таємних думках, чим він на самоті горить, або чим він жив би і горів би, якби в нього були інші життєві умови, якби в нього було стільки сил чи сміливости, як в автора.

Не часто буває, що автор знає думки і почуття читачів. Особливо українські автори живуть і працюють немов на відлюдних островах. Або обставини загнали їх на острів Робінзона, або вони самохіть замкнулися в скляних вежах самотности. А ще частіше читачі мовчать і не показують назовні своїх вражень від прочитаного; ось так вони засуджують його на самотність серед юрби людей і зливи слів.

Та всупереч усьому іншому читачі переважно мають вироблену думку про окремих авторів і, при відповідній нагоді для них, вони не вагаються поділитися своєю думкою з ними. Для автора ледве чи може бути цінніший подарунок чи більша заплата за його труд, як усмішка незнайомої йому людини, що при випадковій зустрічі скаже йому: «Це — ви автор... Читаю ці статі залюбки. Не завжди погоджуюся з вашими міркуваннями, але завжди читаю». Почувши таке чи подібне зауваження, знайте: ви зустріли свого вдумливого читача, одного з багатьох у суспільній гушавині позірних з'їдачів хліба.

Не багато було їх у мене, не багато цих безпосередніх зустрічей також в інших українських журналістів, але за всі ваші безпосередні відгуки й розмови щире вам спасибі, дорогі читачі. Цими зустрічами ми живемо довго, з цих зустрічей з вашими очима ми черпаємо насагу й рішучість писати далі всупереч усім перешкодам і наперекір різним постановам.

Та ще спасибі нещирим критикам, що з мізерних партійних постів або з ідеологічних нор спроможні тільки метати образливі слова і «постріли з пера» в сторону нелюбих їм авторів, незалежно від того, що ці автори пишуть. Бо коли ці критики обурюються щирістю та безпосередністю писань того чи іншого автора, то це тільки додатковий стимул до щирішого писання і трактування читача, як рівнорядного співрозмовника. Коли ж вони обвинувачують автора в погоні за оригінальністю, цим вони тільки зміцнюють вимогу читача до всіх авторів: писати оригінально або принаймні вміти сказати відоме по-новому. Маючи до вибору між критиками у партійних тогах і пересічними читачами, вдумливий журналіст вибере останніх.

Бо пересічний читач — це справжній критик, єдиний арбітр, співрозмовник і, нарешті, співавтор кожної статті; для нього вкладаємо в друковані слова іскру наших власних почуттів і вогонь наших переконань; йому присвячуємо наш стиль. Наш читач гідний такого трактування, бо він — український читач і трактує своїх авторів з гідною серйозністю, як українських авторів, незалежно від їхніх особистих недоліків чи слабостей. Він оцінює кожного з нас тільки на основі наших писань.

Думка про цього читача повинна прогнати всяку примару самотності. Віч-на-віч з двома самотностями автор може сказати собі вголос:

«Саме тому, саме із-за цього читача, я можу надіятися на майбутнє, хоч і яке воно нетривале в журналістичному ділі. Адже сотні, може й тисячі, очей дивляться довірливо в мою сторону і чекають нового слова про нові справи по-новому сказані, на інший лад обмірковані. І як журналіст, я живу тисячами існувань моїх читачів. Колись, може, якийсь дослідник ритиметься в старих виданнях — часописах і журналах, щоб згодом за свою дослідну працю отримати науковий ступінь і відповідну університетську позицію; можливо, він між іншими писаннями знайде також ці статті чи коментарі. Тоді, можливо, перед очима того дослідника (як перед ще одним читачем) з'являться в його уяві десятки й сотні пар читацьких очей — синіх, чорних, зелених, брунатних, сірих, здивованих, схвильованих, може, обурених, а, може, й глумливо-недовірливих, але завжди допитливих очей давніх читачів давніх пресових видань з давно одшумілою тематикою. І в очах цих читачів, із-за цих читачів — багатьох людських існувань, які колись жили отими друкованими рядками, в уяві дослідника оживе також їхній автор. Дослідник, може, замислиться на мить, а потім запише в підручному нотатнику: У своїх міркуваннях і твердженнях він не раз помилявся, але він завжди був щирий зі собою самим і зі своїми читачами; вони відчували-знали це, довір'яли йому і ніколи не розчарувалися в своєму довір'ї...»

Ось так, із-за читачів майбутньої дослідник не зможе промовчати і вас, авторе журналістичних статей, коментарів чи нарисів, писаних принагідно і не для бібліотечних полиць. Ваші писання були викликані потребою дня, самим життям. І як частина життя, вони збережуться. Тому всупереч відомому твердженню, що «немає нічого старішого за вчорашню газету або минуломісячний журнал», зв'язок між журналістом і читачами та майбутньою епохою триваліший, ніж можна було б здогадуватися. Більше того. Їдкі репліки та злосливі напади противників забудуться так швидко, як їх забуває читач — на другий день після прочитання репліки на газетній сторінці; а тепло, що лине з читацьких очей до автора, оживить пам'ять про читачів і авторів навіть у наступних поколіннях.

\*



У кожного своя самотність. У журналіста — дві. Всі ми намагаємося закрити двері наших душ для тієї суперниці життя, що зветься самотністю. Змагалися з нею найбільші генії людства. Знав її універсаліст Й. В. Гете, той такий ненімецький поет-мислитель, коли писав:

Wer nie sein Brot mit Tränen aß,  
Wer nie die kummervollen Nächte  
Auf seinem Bette weinend saß,  
Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.

Ihr führt ins Leben uns hinein,  
Ihr laßt den Armen schuldig werden,  
Dann überlaßt ihr ihn der Pein;  
Denn alle Schuld rächt sich auf Erden.

Знали гіркість самоти найкращі майстри українського слова. Іван Франко в такі хвилини закликав-остерігав інших робітників пера словами того ж Гете: «Будь мужньою людиною і не йди моїми слідами!» На самотність він знаходив успішний лік — обов'язок служіння своєму народові. Тарас Шевченко знаходив лік на самотність у задумливих уявних «розмовах» про славне українське минуле з запорожцями, гетьманами і гайдамаками, які — на крилах його уяви — прилітали з далекої України в його самотню хатину на чужині.

Український журналіст, який справді «живе душою» незалежно від того, де він перебуває — на Україні чи на чужині, має власний успішний лік на самотність; він може і повинен час від часу замислитись і згадати допитливі читацькі очі, що чекають його щирого слова. Усвідомивши існування великої громади приятелів, читачів-критиків, кожний український журналіст може сказати за Шевченком: «Я не одинокий, є з ким в світі жити!»

**ІВАН МАЙСТРЕНКО:    СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ  
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ    УКРАЇНИ (VI)**

Громадянська війна в Радянській Росії закінчилася в основному наприкінці 1920 року. 18 березня 1921 був підписаний Ризький мирний договір з Польщею і тим ліквідований фронт з Українською Народною Республікою. У листопаді 1920 був звільнений від Врангеля Крим. Незначні білогвардійські частини трималися ще один рік на Далекому Сході, але це вже не загрожувало радянському режимові.

З закінченням громадянської війни зв'язаний перехід Російської компартії від економічної політики «воєнного комунізму» до Нової економічної політики (НЕП). Цей перехід мав значний вплив і на національну політику компартії на Україні.

Політика «воєнного комунізму» полягала в максимальній централізації господарського життя — у запереченні ринку і заміні торгівлі розподілом продуктів. Гроші витіснялися картками. У цей час партія вірила, що комунізм можна створити штурмом на протязі кількох років. Проте ця політика привела до цілковитого занепаду народного господарства. Ленін скористався закінченням війни, щоб відразу перейти до НЕП-у. Це здійснив X з'їзд РКП(б) у березні 1921 року.

НЕП полягав не тільки у відновленні ринку і торгівлі. В основі НЕП-у лежало інше уявлення партії про природу економічних відносин у суспільстві. За часів «воєнного комунізму» партія вірила, що людина може будувати новий лад свідомим самообмеженням своїх господарських потреб. Якщо свідомості не вистачає, партія організує примус. За НЕП-у комуністична партія стала на точку зору, що в господарській діяльності людина керується матеріяльними інтересами, яких не можна підмінити ідеєю боротьби за комунізм. Навпаки, боротьба за комунізм виростає з прагнення робітника поліпшити своє матеріяльне становище.

Звідси орієнтація РКП(б) на особисте зацікавлення, звідси падіння ролі примусу й централізації. Звідси зріст самодіяльності і автономії, починаючи від автономії окремої особи і кінчаючи автономіями колективів, республік, національних спільнот. Найістотнішою ознакою НЕП-у було скасування примусового відбирання у селян продукції і заміна цього примусу вільною торгівлею за ринковими цінами. Примусово держава брала тільки частину продукції, при чому ця частина з кожним роком зменшувалась і була нарешті замінена грошеvim сільсько-господарським податком.

За часів НЕП-у дуже популярним було слово «змичка». Тобто змикання, сполучення інтересів селянства з комуністичною державою. У цей час дуже зросла роль селянства. Аграрна революція привела до збільшення кількості селянських дворів — з 16 мільйонів до революції до 25 мільйонів на початку НЕП-у. Крім того, велика кількість міського населення за роки громадянської війни повтікала від голоду на село. База комуністичної диктатури — радянське місто було набагато слабше, ніж село. Тому «змичка» з селом набувала для партії великої політичної ваги. У РРФСР ця «змичка» мала суто господарський характер. Але на Україні вона сполучувалася з національним моментом. Радянська влада на Україні була фактично російською, і українському селянинові не досить було мати господарську вигоду, йому хотілося мати і свою українську владу, як її мав російський селянин у РРФСР.

Проте керівництво (КП(б)У розуміло «змичку» суто за російським зразком. Воно вважало, що українському селянинові, як і російському, потрібні тільки економічні поступки. А національні інтереси — це вигадка інтелігенції, здебільшого «петлюрівської». Такий нігілізм до національного питання особливо зміцнів після успішного закінчення громадянської війни. Взагалі перемоги великої держави у війні підносять пиху та претенсії великодержавного шовіністичного націоналізму. Після успішного закінчення громадянської війни націоналізм зріс усюди, в КП(б)У і в українському місті — особливо. М. Попов у своїй, уже цитованій історії КП(б)У писав, що в КП(б)У в «період між X і XII з'їздами РКП(б) найчисленніша й керівна частина організації не встигла проїнятися розумінням усєї важливості національного питання й проведення національної політики. Величезний вплив неукраїнського міського міщанства тут знову таки грав велику роль».<sup>1)</sup> І Попов наводить факти. У червні 1921 була проголошена чистка РКП(б). Вона мала подвійну мету: поперше, виключити з партії ті міщанські, пристосованські елементи, які в умовах НЕП-у тяглися до «буржуазних спокус» і були особливо небезпечні для партії; подруге, чисткою партія намагалася звільнити себе від меншовиків, бо вони розуміли НЕП не як тимчасовий відступ РКП(б), а як банкрутство комунізму і повернення до капіталізму. Але в КП(б)У вичищали не міщан, а міщани вичищали український елемент. Вони під меншовиків підвели боротьбистів і в наслідок цього з партії вичищено багато колишніх українських боротьбистів замість російських меншовиків, особливо на Правобережжі. На XII з'їзді ВКП(б) М. Скрипник говорив, що в КП(б)У влилося більше, ніж 4 тисячі боротьбистів, а «тепер на Україні є тільки 119 боротьбистів; здебільшого їх викинено під час

<sup>1)</sup> М. М. Попов. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Вид-во «Пролетарий», Харків 1928, стор. 257.

чистики».<sup>1а)</sup> Попов пише, що більшість газет на Україні, які під час війни були переведені на українську мову, перестали виходити. Видавництва УРСР почали випускати здебільшого російські книжки. «Весною 1922 року, — пише Попов, — був виданий від імени ЦК циркуляр, у якому усю освітню роботу на селі, що провадилася українською мовою, було взято під обстріл. Звичайно, у цій роботі було багато дефектів. Багато сільських інтелігентів, які цю роботу вели, були дуже націоналістично настроєні. Їх треба було замінити витриманими партійними елементами, підготовляючи їх, ведучи роботу над перевихованням. Між тим у цьому напрямі не робилося нічого або майже нічого».<sup>2)</sup> Іншими словами, ЦК КП(б)У вів у той час не класову війну з ворожими комуністами українцями, а національну війну проти української культури, маскуючи її війною з «буржуазним націоналізмом» і ліквідуючи при цьому культурну роботу на селі українською мовою.

І ще один знаменний факт: «Восени 1922 року був знятий з поста наркома освіти тов. Гринько, який намагався здійснювати колишні директиви про українізацію (серед цих директив і директиви ЦК РКП(б). Колишнього боротьбиста Г. Гринька було усунуто з наркомосу „за надто поспішне проведення українізації”». Насправді, твердить Попов, Гринько нічого не зробив для українізації сільських шкіл у Донбасі, де більшість населення українці.<sup>3)</sup> Замість Г. Гринька наркомом освіти призначено Володимира Затонського, який у цей час до українських справ ставився байдуже. Нарешті треба згадати і той факт, що на VI конференції КП(б)У у грудні 1921 до нового ЦК не були обрані ні Шумський, ні Блакитний, які до того були членами ЦК. Блакитний міг не потрапити в ЦК КП(б)У за те, що саме перед конференцією він випустив брошуру «КП(б)У і шляхи її зміцнення», в якій писав (в дусі директив ЦК РКП(б)) про необхідність очищення КП(б)У від міщанських шкурницьких елементів, які прилипали до влади, а не до комунізму. Ці елементи мали великий вплив у КП(б)У, і Блакитний своєю брошурою наставив їх проти себе. А Шумський, який перед тим був навіть членом політбюро ЦК КП(б)У, не був обраний до ЦК просто як колишній боротьбист.

КП(б)У була в ті часи неукраїнською партією не тільки за своєю ментальністю, але й за статистикою. У 1923 році вона мала у своєму складі тільки 24 відсотки українців, в той час, коли в УРСР українці становили 80 відсотків<sup>4)</sup> населення і навіть у русифікованому українському місті українців серед робітників нараховувалось 50 відсотків.<sup>5а)</sup>

<sup>1а)</sup> XII с'езд ВКП(б). Стенографический отчет. (Цитовано за: «Документи українського комунізму», вид-во «Пролог», 1962, стор. 76).

<sup>2)</sup> М. М. Попов, цит. твір, стор. 259, 273, 274.

<sup>3)</sup> Там же, стор. 274.

<sup>4)</sup> Там же, стор. 273.

<sup>5а)</sup> М. М. Попов, цит. твір, стор. 273.

У проведенні національної політики КП(б)У керувалася в той час рішеннями X з'їзду РКП(б), що відбувся у березні 1921. Доповідь з національного питання на тому з'їзді робив Сталін. Резолюція з'їзду підкреслювала «особливу небезпеку... ухилу в бік великодержавности, колонізаторства».<sup>5)</sup> На X з'їзді в українському питанні виступав В. Затонський, який сказав: «Мені доводилося весь час жити й працювати на Україні... У нас національний рух зовсім не занепадає. Він набуває тепер дуже важливого значення... Ми прозіхали зріст національного руху... Він пішов шляхом, яким повели його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція й куркулі... Вони його надзвичайно добре використали у значній мірі через нашу бездіяльність».<sup>6)</sup>

Обережний Затонський хотів сказати, що своєю великодержавницькою політикою пратія штовхнула на активну боротьбу проти радянської влади багато близьких до радянської влади елементів, які в Росії були лояльними і навіть співпрацювали з владою. Справді, Росія не знала таких повстань проти радянської влади, які були в той час на Україні. За радянськими даними на початку НЕП-у діяло на Україні не менше 40 тисяч організованих повстанців. У 1920—1921 рр. червона армія відбила в боротьбі з цими повстанцями 43 гармати, 1 812 кулеметів, 31 788 рушниць.<sup>7)</sup>

Нові обставини НЕП-у змусили і ЦК КП(б)У докладно зайнятися національним питанням. На початку травня 1921 у Харкові скликано нараду КП(б)У, на якій обговорено національне питання на Україні. Доповідачем був Д. Мануїльський. Він ствердив наростання конфлікту між українським і російським націоналізмом на Україні і закликав не допустити цього конфлікту в партію. Але Мануїльський забував, що партія, як активний учасник суспільного процесу, не могла залишатися нейтральною в цьому конфлікті. А російська за своїм складом і культурою КП(б)У неминуче ставала по боці російського націоналізму. Резолюція наради показала, що КП(б)У не стала по боці українського народу і його культури. Під виглядом об'єктивности та нейтральності нарада направляла основний удар все ж таки проти українських інтересів. Наприклад, вона радила українцям діяти за принципом Карла Лібкнехта: «Шукай ворога у своїй власній країні». Тобто, борись насамперед з власним націоналізмом. Але Лібкнехт радив це німцям, які не тільки мали свою державу, а мали імперію, що панувала над іншими народами і намагалася поширити це панування. Лібкнехтові в голову не приходило радити, наприклад, полякам Поз-

<sup>5)</sup> КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание седьмое, Москва 1954, часть I, стор. 562.

<sup>6)</sup> X съезд РКП(б). Стенографический отчет. Стор. 110. (Цитовано за: В. Садовський. Національна політика советів на Україні. Праці Українського наукового інституту, Варшава 1937, стор. 79—80).

<sup>7)</sup> «Коммунист», Харків, 11. 2. 1923. (Цитовано за: д-р Панас Феденко. Український громадський рух у ХХ стол. Подєбради 1934, стор. 134).

нанщини, поневоленої німецькою імперією, боротися насамперед з власним, польським націоналізмом.

За поневолення України нарада засуджувала царський режим. Засуджувала уряд Керенського за спротив самовизначенню України. Але гальмування українського відродження в радянські часи нарада оббілила. У резолюції наради сказано, що після встановлення радянської влади в Росії національний рух на Україні за її самовизначення набуває контрреволюційного характеру. На цьому етапі ідея самостійності висувається «проти перемоги пролетарської революції на Україні». Про те, що могла б бути і комуністична самостійність України, тобто — її рівноправність з Росією в душі рішень Таганрозької наради КП(б)У 1918 року, про це нарада 1921 року не згадує. Бо КП(б)У і в той час стояла на засаді збереження російського панування на Україні. Про це свідчить і такий вислів у резолюції наради: «Радянська влада і наша партія є на Україні справжніми противниками метод насильницького нав'язування українським масам російської мови».<sup>8)</sup> Якби КП(б)У була українською, а не російською партією, вона виправдувалася б інакше: радянська влада і партія є справжніми противниками насильницького нав'язування не українським меншостям України української мови. Бо саме так писала РКП(б) про РРФСР, про недопущення там нав'язування національним меншостям російської мови.

Одначе навіть і ці скромні обіцянки російської КП(б)У не нав'язувати на Україні російської мови не здійснювалися. Історик КП(б)У М. Равич-Черкаський писав, що «Рішення Всеукраїнської наради... залишилися на папері. На місцях тривало попереднє нерозуміння й нетерпимість до української мови».<sup>9)</sup>

Але якщо КП(б)У намагалася зберегти на Україні створену царями гегемонію російської нації, то життя йшло в бік ліквідації цієї гегемонії. З перших місяців НЕП-у бурхливими темпами наростало національно-культурне відродження на Україні. Не досягнувши власної держави, українці почали енергійно здійснювати власну незалежну культуру і власні економічні організації. По всій Україні масово зростали різні форми української кооперації. Створювалися кооперативні спілки — повітові, губерніяльні і всеукраїнські. Хоч КП(б)У і всовувала туди своїх керівників, проте в апараті цих спілок панівною силою були українські кооператори.

Масово виникали по селах України «Просвіти», драматичні, співочі і музичні гуртки. Український народ обстоював право на свою рідну школу не тільки на селі, але і в місті. Партія змушена була відкривати українські газети, видавати більше українських книжок. Бур-

<sup>8)</sup> «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, ч. 7 за березень-травень 1921.

<sup>9)</sup> М. Равич-Черкаський. История Коммунистической партии Украины. Харків 1923, стор. 183.

хливо розквітала українська література. Колонізаторські російські елементи українського міста чинили спротив. Наростав конфлікт між російською й українською культурою. Цей конфлікт зачіпав КП(б)У. Обминути його й зберегати вигляд нейтральної вона вже не мала можливості. Тому її офіційний представник, другий секретар ЦК КП(б)У, катеринославець Дмитро Лебедь виступив у квітні 1923 на сторінках органу ЦК газети «Коммунист», де висунув теорію «боротьби двох культур». Лебедь писав: «Поставити перед собою завдання активно українізувати партію, а, значить, і робітничу клясу (а за українізацію партії не можна взятися, не перекинувши цієї роботи і на робітничу клясу) буде тепер для інтересів культурного прогресу заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне впровадження української мови в партії і в робітничій клясі за теперішнього політичного, економічного і культурного співвідношення між містом і селом — це значить стати на точку зору нижчої культури села, якщо порівнювати її з вищою культурою міста». І Лебедь пропонував дати можливість вільно конкурувати на Україні російській і українській культурам. Він вірив, що в цій конкуренції невідмінно переможе «вища» російська культура.

Це було за кілька днів до VII конференції КП(б)У, що відбулась 4-10 квітня 1923 року, і напередодні XII з'їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923). На конференції КП(б)У Лебедь заявив, що «національне питання ставиться несвоєчасно».<sup>10)</sup>

Проте на верхах РКП(б) в той час була вже вироблена інша лінія щодо національного питання. Вона ґрунтувалася на вказівках Леніна, відомих під назвою «Заповіт Леніна». Ці вказівки Леніна ніколи повністю не були надруковані, хоч цього вимагав XIII з'їзд ВКП(б) 1924 року. Із значними пропусками «Заповіт Леніна» був надрукований для внутрішнього вжитку в партії в 1926 році в стенограмі пленуму ЦК ВКП(б). Потім після XX з'їзду КПРС у 1956 році (який розпочав боротьбу з культом особи Сталіна) в журналі «Коммунист» (ч. 9 за 1956 рік) надруковано з «Заповіту Леніна» те, чого не було 1926 року, але не було дечого, що було в 1926 році.

Вказівки Леніна зводилися до того, щоб забезпечити рівність України та інших республік з Росією. Ленін відкинув проект Сталіна — входження неросійських республік до РРФСР на основі автономії. Ленін писав: «Ми визнаємо себе рівними з Українською РСР та іншими і разом та нарівні з ними входимо в новий союз». Ленін рекомендував відрізняти націоналізм нації поневоленої від націоналізму нації поневолюючої. Останній більш агресивний і небезпечний. Щоб ліквідувати створену в минулому нерівність націй, треба, на думку Леніна, встановити в національних республіках нерівність на їхню користь,

<sup>10)</sup> М. М. Попов, цит. твір, стор. 274-275.

яка компенсувала б колишню нерівність проти них. Для цього справу «націоналізації» республік доручити тільки «націоналам».

Слабою стороною «Заповіту Леніна» було те, що за його проєктом комуністична партія для всіх республік повинна залишатися єдиною. Тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Але навіть і з такими обмеженнями проєкт Леніна фактично не був здійснений, бо Ленін був уже смертельно хворий, а партією керував Сталін. Він повернув «Заповіт Леніна» на свій бік. Автономія в рамках РРФСР не пройшла, пройшов союз республік з гегемонією РРФСР і фактично тільки з автономними правами республік.

20 грудня 1922 відбувся з'їзд рад новоствореного СРСР. Але конституція його була прийнята на II з'їзді рад 31 січня 1924 року, щоб перед з'їздом рад її обговорив XII з'їзд партії. На першому з'їзді рад у грудні 1922 року було 1 627 делегатів, із них від РРФСР 1 217. Обраний з'їздом ЦВК (верховна рада) складався з 371 депутата. З них від РРФСР було 270 осіб.<sup>11)</sup> Отже, усі проблеми СРСР рішались більшістю голосів Радянської Росії. Так була здійснена Ленінова «рівність» республік у союзі. У створенні СРСР радянські юристи справедливо вбачали «перехід від існуючої до того конфедеративної форми об'єднання республік до форми федеративної».<sup>12)</sup>

Деякі представники УРСР рішуче виступили на оборону конфедеративного принципу, намагаючися трактувати СРСР як «союз держав», а не як «союзну державу», чого домагався і домігся Сталін. Так робили Скрипник, Раковський, Гринько та інші. Раковський, що ще недавно був противником української лінії в партії, на XII з'їзді РКП(б) говорив, що національне питання «обіцяє нам громадянську війну, якщо ми не виявимо потрібної чутлості й виrozumіння... Повітовий виконком знає більше свої права, ніж національні республіки. Я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом... Треба відібрати від союзних комісаріятів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам». Про створену за пропозицією Сталіна другу палату ЦВК — раду національностей — Раковський говорив так: «Нащо створена двопалатна система? Щоб вона давала гарантії окремим республікам... Двопалатна система не тільки не дає нам, окремим республікам, жадної гарантії, але, навпаки, вона закріплює... систему, яка полягає в тому, що на 360 делегатів союзного ЦВК 280, а може й більше, має РРФСР і тільки 80 усі інші республіки разом узяті». Раковський намагався внести поправку: «Ні одне з державних об'єднань, що входять у другу палату, не повинно мати

<sup>11)</sup> В. Садовський, цит. твір, стор. 86.

<sup>12)</sup> Там же, стор. 91-92.



більше двох п'ятих голосів». XII з'їзд РКП(б) відкинув цю поправку Раковського.<sup>13)</sup>

Треба відзначити, що більшість КП(б)У була в опозиції навіть проти Сталінової програми в національному питанні. Ця відкрито великодержавницька опозиція існувала також і в ЦК РКП(б). Лебедь був речником її, і його виступ з теорією «боротьби двох культур» саме напередодні XII з'їзду партії був інспірований цією опозицією. На чолі її стояв Г. Зінов'єв — голова виконкому Комінтерну і член політбюро ЦК РКП(б). Але Сталін мав більшість у ЦК РКП(б). Перед XII з'їздом, на VII конференції КП(б)У головнокомандувач військ України й Криму М. Фрунзе назвав теорію Лебеда великодержавним шовінізмом, який є тепер найбільш небезпечний для КП(б)У. Протиставляти культуру російську культурі українській, казав Фрунзе, «абсолютно неправильно і абсолютно небезпечно для долі комуністичного руху і для долі революції». XII з'їзд РКП(б) відзначив у резолюції, що «розмови про перевагу російської культури й висунення тези про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (української, азербайджанської, узбецької, киргизької і інших) є нічим іншим, як справою закріпити панування російської національності».<sup>14)</sup> Бурхливе відродження України та інших поневолених Росією народів змушувало партію робити поступки.

Характеристично, що теперішні «Нариси історії комуністичної партії України» (Київ, видання 1961 року) теж засуджують Лебедеву «теорію боротьби двох культур», бо вона «недооцінювала українську культуру, . . . заперечувала на ділі необхідність її всебічного розвитку, ігнорувала проведення українізації».<sup>15)</sup> Хоча Лебедева теорія була менш великодержавницька й менш небезпечна для української культури, ніж нинішнє насадження на Україні «другої рідної мови» (російської). Лебедь принаймні чесно пропонував відкрити боротьбу двох культур, тобто надання права українцям обороняти свою культуру і вільно розвивати її. А нині замість змагання двох культур є гальмування української і насильницьке насадження російської культури. «Нариси історії КПУ» на протязі всього курсу послідовно ведуть таку дволічну лінію: засуджують «ігнорування проведення українізації» в минулому і виправдують сьогднішнє задушення української культури, що є більш великодержавницько-шовіністичне, ніж у будь-який інших період історії КП(б)У.

17—25 квітня 1923 відбувся XII з'їзд РКП(б), який значно змінив національну політику компартії. Резолюція з'їзду в національному

<sup>13)</sup> XII с'езд ВКП(б). Стенографический отчет. Стор. 532, 534, 604, 605. В. Садовський, цит. твір, стор. 45, 46.

<sup>14)</sup> Цит. «КПСС в резолюциях . . .», ч. I, стор. 713.

<sup>15)</sup> Нариси історії Комуністичної партії України. Київ 1961, стор. 293.

питанні повторює в основному рекомендації Леніна в його «Заповіті». Вона засуджує пережитки «великодержавного шовінізму, які є відбитком колишнього привілейованого становища великоросів». Ці пережитки живуть у головах радянських працівників, в державних установах. Резолюція відзначала «фактичну, тобто господарську й культурну, нерівність національностей Союзу Республік. Юридична національна рівність, здобута жовтневою революцією, є великим завоюванням народів, але це формальне завоювання не вирішує само по собі усього національного питання».<sup>16)</sup> Відсталі національності не можуть піднятися «без дійсної й довготривалої допомоги з-зовні». Про пережитки місцевого націоналізму в резолюції з'їзду сказано, що вони є «своєрідною формою оборони проти великоруського шовінізму, рішуча боротьба з великоруським шовінізмом є засіб для подолання націоналістичних пережитків». Резолюція підкреслює небезпеку обох ухилів — великодержавного й місцевого, а далі говорить про «особливу шкоду й небезпеку ухилу до великодержавного шовінізму». Резолюція повторює сказане Леніном у «Заповіті» про злиття деяких республіканських комісаріятів у всеоюзні: «Злиття комісаріятів, — сказано там — є іспит радянському апаратові: якщо цей іспит дістав би на практиці великодержавницький напрямок, партія була б змушена вжити проти такого перекручення найрішучіших заходів, аж до постанови питання про перегляд злиття деяких комісаріятів». І хоч після XII з'їзду партії (як і до нього) радянський апарат тримався великодержавницького напрямку, ніхто в партії навіть не натякнув про «перегляд злиття деяких комісаріятів».<sup>17)</sup>

Тому відразу після злиття комісаріятів і створення СРСР у партії і в суспільстві пішли розмови, що СРСР має стати новою «єдиною неділимю Росією». Так що навіть XII з'їзд партії мусів дати спростовання. У резолюції з'їзду сказано: «Союз республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаних забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок творення так званого „єдиного неділимого“».<sup>18)</sup> Тепер, з перспективи п'ятидесятиріччя жовтневої революції бачимо, що справжню природу СРСР «значна частина радянських чиновників» розуміла реальніше, ніж РКП(б).

Противники централізму в КП(б)У виступали на XII з'їзді РКП(б) і після з'їзду з осудом великодержавницьких настроїв у партії. Ось, наприклад, що говорив Микола Скрипник: «Великодержавні забобони, всмоктані з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і бага-

<sup>16)</sup> Цит. «КПСС в резолюціях...», стор. 712, 715, 718.

<sup>17)</sup> Там же.

<sup>18)</sup> Там же, стор. 715.

тьох товаришів. Пригадайте, як багато й багао з товаришів у нас були шоковані, коли наш Союз Республік прийняв назву не РРФСР, а СРСР. Пригадайте, які розмови з незрозумілим подивом чулися серед товаришів при перейменуванні Російської компартії на Комуністичну партію СРСР, як багато з них вважали принципіально за неприпустиме саме порушення питання про це, за щось образливе, ... ніби в цьому відстоюванні назви партії не за територією, а за національністю немає своєрідної великодержавності... Ми практично в національному питанні товчемося на місці, ... весь час балаюсемо... Деякі весь час намагаються знайти середню лінію. Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною на шовінізм народностей недержавних, і завжди ми маємо тут подвійну бухгалтерію. Кожне посилання на великоруський шовінізм намагаються завжди дискваліфікувати пред'явленням зустрічного позову: „мовляв, спочатку переможіть свій власний націоналізм”. Так на ділі з великодержавним шовінізмом ми не вели жадної боротьби». Далі Скрипник запитує: чи не занадто в доповіді Сталіна на з'їзді випнуто протиставлення націоналізму великодержавного і місцевого. «Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато й багато дехто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдували таким протиставленням?».

Скрипник далі говорив, що у партії найпоширеніший погляд — «це погляд партійного болота, погляд людей, що бояться тут виступати з певною лінією, ... що уявляють з себе принципових великодержавників, русотяпів. Так, чому ж вони тут не виступають, але тільки на практиці перекручують партійну лінію? Важливим є не ухвалити резолюцію, а важливо її провести». Скрипник наводив приклад, як на конференції КП(б)У була прийнята одностайно резолюція, відповідно до тез Сталіна з національного питання, про потребу боротьби з великодержавним націоналізмом і потребу українізації. Але після ухвалення цієї резолюції один голова губвиконкому, що голосував за неї, коли до нього звернувся безпартійний кооператор українською мовою, «відповів не довго думаючи: „Говоріть зі мою зрозумілою мовою”. Він „проголосував” за резолюцію, він з нею „цілком згоден”. Ось це протиріччя між теорією і практикою, цю лінію болота треба випекти розпеченим залізом».<sup>19)</sup>

Навіть Сталін говорив на XII з'їзді таке: «Я був свідком того, як на лютневому пленумі, де вперше ставилося питання про другу палату (палату національностей у ЦВК СРСР — І. М.) у ЦК звучали промови, які не мають нічого спільного з інтернаціоналізмом... Те

<sup>19)</sup> XII с'езд ВКП(б). Стенографический отчет. (Цитовано за: «Документи українського комунізму», вид-во «Пролог», 1962, стор. 72-79.

довір'я, яке ми тоді (у жовтні 1917 — І. М.) здобули, ми можемо розтратити до кінця, якщо не озброїмося проти цього нового, повторюю, російського шовінізму, який повзе без форми, без обличчя, крапля за краплею проникаючи в уха, в очі, крапля за краплею міняючи дух, усю душу наших працівників так, що їх ризикуеш не впізнати».<sup>20</sup>) Довір'я поневолених Росією народів до компартії, про яке говорив Сталін, справді розтрачено сьогодні до кінця. І розтраті його сприяв сам Сталін, який, намагаючись догодити великодержавному шовінізмові, очолив, починаючи з 30-х років, зв'язний похід проти неросійських народів, а по війні виголосив у Кремлі 1 травня 1945 тост за перевагу росіян над іншими народами СРСР.

XII з'їзд РКП(б) перейменував партію на — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) — ВКП(б). З'їзд не зробив потрібного перелому у великодержавницьки настроєному партійному апараті. Скрипник мав рацію, що ухвалити резолюцію мало. Треба провести її в життя. Отож для здійснення рішень з'їзду була скликана в Москві Всесоюзна партійна нарада з національного питання, яка відбулася 9—12 червня 1923. На нараді були присутніми 17 членів і 3 кандидати ЦК ВКП(б), 6 членів ЦКК і 58 делегатів від національних республік та областей. Від КП(б)У представниками були Х. Раковський, М. Скрипник і Г. Гринько. Керував нарадою Сталін.

Нарада почалася з осуду і підтвердження виключення з партії представника середньоазійських народів Султан-Галієва за місцевий націоналізм. Колишній член колегії наркомнацу Султан-Галієв був обвинувачений у творенні підпільних організацій для «протидії заходам центральних партійних органів, ... підриву довір'я раніш поневолених національностей до революційного пролетаріату, ... намагаючись зв'язатися із своїми прихильниками у деяких східних державах (Персія, Туреччина) і з'єднати їх на плятформі, протиставленій політиці радянської влади в галузі національного питання, ... у спробі зв'язатися з підтримуваним міжнародним імперіялізмом бухарсько-туркестанським басмацтвом через одного з його вождів — Заки-Балідова».<sup>21</sup>)

Справа Султан-Галієва була тоді дуже голосна, хоч фактичних документів про неї не оголошено. Деяке світло проливає на неї промова Скрипника на нараді 9—12 червня. Скрипник підкреслив, що на нараді «було багато характеристичних спроб, виходячи з цієї справи, змінити політику (національну — І. М.) нашої партії ... Товариші, що не погоджувалися з лінією, як її накреслив XII з'їзд РКП(б), пробують використати цей випадок, щоб на практиці провести іншу лінію, ...

<sup>20</sup>) XII с'їзд ВКП(б). Стор. 444. (Цитовано за: В. Садовський, цит. твір, стор. 43).

<sup>21</sup>) Цит. «КПСС в резолюціях ...», стор. 759-760.

гадають, скориставшись із цього випадку, викохати собі розкішні квіти. Мені здається, цього дозволити не можна... Я боюсь, як би сама постава султангалієвської справи на цій нараді не привела до будь-якого зрушення нашої лінії». Скрипник казав далі, що в листі Леніна, який, на жаль, досі не оголошений, першочерговим завданням партії ставиться боротьба з великодержавним націоналізмом. І XII з'їзд партії ухвалив те саме. Скрипник натякає на провокацію. Він наводить аналогічний приклад. На Україні, в Бердянському, арештовано члена партії, колишнього боротьбиста Степового ніби за участь у підпільній петлюрівській організації. Перед арештом Степовий утік до Харкова, вдався до ЦК КП(б)У, який вислав на місце (у Бердянське) комісію, що виправдала Степового. Та його все ж таки було арештовано. Тоді ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб йому переслали справу Степового, і тільки після цього Степового звільнено з-під арешту. ЦК КП(б)У визнав, що справу Степового навмисне інсценізовано, і проти начальника бердянського ЧК Вронського почато слідство. Скрипник говорить на нараді, що в національній боротьбі на Україні зводяться особисті порахунки, і натякає, що й справа Султан-Галієва могла бути «інсценізацією» в наслідок порахунків великодержавного апарату з середньоазійськими національними кадрами так само, як цей апарат хотів на Україні розправитися з чесним українцем Степовим. Тільки інсценізатором справи Султана-Галієва був напевно сам Сталін, який цією справою напував спраглий на жертви великодержавний партійний апарат саме напередодні наради з національного питання. Для Сталіна це була репетиція його пізніших провокативних інсценізацій — московських показових процесів 30-х років. На нараді 9-12 червня Скрипник засудив намагання представляти справу Султан-Галієва «так, ніби вона виникла через резолюцію XII з'їзду, ніби ця резолюція, розв'язала національну стихію» серед поневолених народів.

Треба відзначити, що подібні провокації провадилися й після наради 9-12 червня. Через три роки був арештований голова ЦВК Кримської автономної республіки Ібрагімов, ніби за зв'язки з Туреччиною і за намагання приєднати до неї Крим. Жадних документів у цій справі також не оголошено. Сталін однією рукою здійснював рішення XII з'їзду ВКП(б), а другою рукою зпідтишка через ГПУ підготовував російський великодержавний націоналізм жертвами, подібними до Султан-Галієва, Ібрагімова; цькуванням на Україні Хвильового, Шумського, Волобуєва тощо. Взагалі це характерично, що після оголошення на XII з'їзді ВКП(б) головною небезпекною великодержавного націоналізму, ця словесна обіцянка супроводжувалася фактичною боротьбою з «українським націоналізмом», з «націоналізмами» неросійських народів. Протягом усіх років українізації на Україні не було викрито ні одного конкретного випадку великодержавного шовінізму,

хоч словесні заклинання його продовжуються до сьогоднішнього дня. Сталін добре навчив своїх вихованців «подвійної бухгалтерії». Отож, боротьба з «особливо шкідливим і особливо небезпечним ухилом до великоруського шовінізму», проголошена на XII з'їзді ВКП(б), почалась із султан-галівщини, з боротьби проти націоналізмів поневолених народів.

Партійна нарада 9-12 червня ствердила, що досягнення України в справі українізації «дуже малі». Г. Гринько говорив на нараді: «Державний апарат наш згори донизу функціонує на російській мові, за дуже незначними винятками в периферійному апараті наркомосу та деяких інших».<sup>22)</sup> Сталін мусів був ствердити, що друге місце після Туркестану щодо недостатніх наслідків проведення національної політики посідає Україна. Хоч Україна «має таке ж або майже таке значення для народів Заходу, як Туркестан для народів Сходу». Сталін підкреслив, що боротьбі з великодержавним шовінізмом треба приділяти 75 відсотків уваги, а з місцевим — 25 відсотків.

Нарада ухвалила резолюцію, яка конкретизувала рішення XII з'їзду партії. Перед союзними республіками поставлено завдання збільшити партійні організації коштом місцевого елементу. Цей елемент не обов'язково повинен бути пролетарським, досить аби він був революційно-демократичним елементом. Тобто, тим, чим на Україні була у 1917 році Центральна Рада, яку більшовики так завзято поборювали. Роля місцевої інтелігенції в національних республіках і областях, сказано в резолюції наради, з різних поглядів інша, ніж її роля в центральних районах СРСР. Тому треба кожного інтелігента цих республік притягати усіма силами на бік радянської влади.

Нарада відкинула пропозицію українців створити дві президії ЦВК, що послаблювало б централізм. Також відкинуто пропозицію українців перетворити центральні наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі у директиви, а не зливати їх. Нарада рекомендувала заходи для вкорінення місцевої мови в державні установи та школи «усіх ступенів». Також рекомендувала «припинення переселень» і «перенесення фабрик та заводів до республік, які багаті на відповідну сировину». Створити в окремих республіках національні частини червоної армії, зокрема, на Україні «одну міліційну дивізію». Щоб полегшити зріст кадрів коштом національних елементів, треба «допустити деякий відступ від прийнятих норм» прийняття в партію.<sup>23)</sup>

Одначе й після Всесоюзної партійної наради 9-12 червня українізація не зрушувалася з мертвої точки. Це було зв'язане з тим, що на чолі ЦК КП(б)У стояли «катеринославці» — відомі вороги українського відродження. Першим секретарем ЦК був Е. Квірінг, другим —

<sup>22)</sup> М. М. Попов, цит. твір, стор. 275-276.

<sup>23)</sup> Цит. «КПСС в резолюціях...», стор. 762-766.

Д. Лебедь. На місцях партією керували такі ж противники українізації, і йшла глуха, прихована боротьба між українцями і русифікаторами. Ще й через рік після XII з'їзду ВКП(б) на VIII конференції КП(б)У, 12-16 травня 1924, Квірінг у доповіді говорив, що в партії ідуть розмови ніби «українізація є перебільшена». Квірінг також висловився за припинення «насильної українізації національних меншин на Україні», як також міського пролетаріату.<sup>24</sup>)

Становище змінилося лише в наступному році. У травні 1925 Квірінга усунули з посту першого секретаря ЦК КП(б)У і перевели до Москви. Усунули його насамперед тому, що він підтримав опозицію Зінов'єва-Каменєва проти Сталіна. Замість Квірінга першим секретарем ЦК КП(б)У призначено Лазаря Кагановича. Другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь, який в опозиції проти Сталіна участі не брав був підвищений на пост голови ЦКК КП(б)У і наркома робітничо-селянської інспекції. Тоді ЦКК (Центральна контрольна комісія) була зроблена, за рекомендацією Леніна, незалежною від ЦК партії інституцією і мала право контролювати ЦК. (До чого, зрештою, Сталін не допустив).

З призначенням Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У українізація пішла швидшими темпами.

---

<sup>24</sup>) Н. Н. Попов. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Харків 1929, стор. 179-180.

# СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: **ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ**

## ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Продовження)

16 січня 1920

«Аванті», орган соціалістичної філокомуністичної партії, передрукував під заголовком «Україна і Російська Республіка Советів» листа М. Грушевського з паризької «Л'Юманіте» з приводу проекту Клемансо втягнути й Україну до антикомуністичного бльоку.

До цього листа «Аванті» додає такий коментар:

«Цей лист вимагає деяких пояснень. Наші читачі певно не забули, що автор цього листа — якийсь проф. М. Грушевський, котрий разом з бандитом С. Петлюрою покликав німців на Україну, щоб „визволити” її від більшовиків.

«Як відомо, переговори між радянською Росією й українською Директорією щодо миру і союзу не вдалися, бо в Директорії взяли гору такі люди, як Петлюра, що в 1919 році, коли український делегат Мазуренко (Юрій, брат нашого Василя — Є. О.) переговорював із радянським урядом у Москві, склали, за посередництвом командира військ Директорії в Одесі ген. Грекова, договір з французькою командою, який, як казали самі французи, був справжньою капітуляцією. У тому договорі, що його підписали Петлюра, Швець, Макаренко і голова уряду Остапенко, написано таке:

«Українська Директорія, визнаючи пороблені помилки, просить французьке командування допомогти їй у боротьбі з більшовиками. Директорія віддається під протекцію Франції і запрошує її представників перебрати на себе керування Україною щодо війська, фінансової та економічної політики і т. п. на час, поки триватиме війна проти більшовиків. Директорія надіється, що Франція та інші держави Антанти при кінці війни проти більшовиків будуть великодушні в дискусіях про національні та територіяльні проблеми... (Сумніваюсь, щоб цей текст відповідав справжньому текстові договору; це, напевно, якесь фальшування — Є. О.).

«Ось, — продовжує „Аванті” — дослівний зміст договору з Антантою; він являє собою тільки повторення того договору, що був підписаний з Німеччиною та Австрією (теж брехня: в Берестейському договорі нічого не говорилося про „керування Україною” та про „надію на німецьку великодушність” — Є. О.). Якщо цей договір про нове уярмлення французами не ввійшов у силу, то це завдячується тільки,



з одного боку, мужності й витривалості українського червоного війська, а, з другого боку, категоричній відмові Денікіна співпрацювати з українцями у війні проти більшовиків.

«Отож, Україну опанувало українське більшовицьке військо, поки з минулого червня й досі вона не стала жертвою нової жахливої катастрофи — нового антантського уряду Денікіна.

«Якщо відомості, які подає М. Грушевський, правдиві, вони виявили б, що навіть ті українці, які свого часу співпрацювали з бандитом Петлюрою й покладали надії на Антанту, його остаточно вже покинули. Отже нове нещастя вдарило по людині, яку трудно порівняти з кимось в історії. Для неї всі засоби добрі. Сьогодні він кличе німців, завтра французів, позавтра румунів, поляків, хоч би й самого диявола... все для „святої” справи „вільної” і „незалежної” України. Але тому, що ця його політика не завжди знаходила попертя в українській соціал-демократичній партії, він минулого року вийшов з партії.

«Кожний знає, що радянський уряд визнає право на незалежність кожного народу, який може сам вирішувати свою долю. Може бути, що після денікінського режиму, після стількох зрад Петлюри ліві елементи серед українських соціал-демократів і соціал-революціонерів нарешті зрозуміють, що вже час скінчити з авантюрами, які коштують забагато крові пролетаріятові й українським селянам, і, признавши засаду рад, з'єднаються для спільної боротьби проти всіх ворогів Федеративної Радянської Росії...»

19 січня 1920

Кілька днів не брався за щоденник, і за цей час сталося чимало нового.

Поперше, В. Мазуренко несподівано виїхав до Відня. За новими штатами для нього, як радника, нема місця, а секретарем йому незручно стати, особливо за тих відносин, що постали між Антоновичем та Геркен, з другого боку, і Мазуренками з другого. Бути секретарем в Антоновича було б для Мазуренка надто принизливо.

Панна Наталя оповіла нам, що вона ввела Мазуренчиху до панства Гумерусів, тутешнього фінляндського посла, що був перше послом у Києві. А Мазуренчиха почала перед панею Гумерус обмовляти Антоновича і Геркен. Пані Гумерус сама потім казала панні Наталі, що, коли б вона не знала їх дуже добре ще з Києва, могла б Бог знає що про них подумати!

В іншому якомусь місці Мазуренчиха ніби голосно казала, що вона — полька.

Це панна Наталя нам оповідає, щоб виказати, що Мазуренчиха дурна нетактовна жінка, що тільки компромітує українську справу, і тому й її чоловік не може займати занадто відповідального посту.

Мазуренко виїхав до Відня вранці, а Мазуренчиха того ж самого дня увечорі до Парижу.

Пані Мако вбачає в тому якусь «політику». Здогадується, що Мазуренчиха поїхала діставати посаду для чоловіка у графа Тишкевича. Але мені здається, що для таких жінок, як Мазуренчиха, не так Тишкевич, як сам Париж, де можна завжди розважатися, діє непереможним магнетом.

Цікаво, проте, що два дні пізніше погнав за нею до Парижу й Мако, якому чаї та вечері з французами вибілили, очевидно, деякі місця в «чорних книгах», що про них казав мені свого часу Борщак.

Проводжати Мазуренчиху прийшли Єремєєва, Чеховський, о. Бон і ми з Ніною. О. Бон запитав мене:

— Що ж робить Галіп? Як він живе?

— Нічого особливого... як і всі...

— О, ні! Вибачайте, не як усі... Він досі грає на дві сторони.

Відолашний Галіп! При всіх своїх намаганнях бути для всіх примемним, ніяк це йому не вдається. Він сам про себе каже: «Я набридливо компромісова людина. Так і знайте: де в нас твориться якийсь невдалий компроміс, там, напевно, я...»

Часами він буває дуже дотепний.

Одержано телеграму, якою граф Тишкевич запрошує Карманського і Єремєєва на працю до себе. Але Карманський не поїде, бо вже й раніше казав, що не хоче, а Єремєєв сидить у Празі і про запрошення, напевно, нічого не знає.

В суботу, 17-го, відбулося в приміщенні Пресового бюро відкриття українського клубу за ініціативою Жіночого гуртка. Про цей клуб уже давненько говорилося, але все якось без наслідків, все щось перешкоджало.

Так само, зрештою, як і з нав'язуванням з італійськими жіночими організаціями, що було доручено місяців півтора тому п. Гриненковій та Н. Геркен. Дивним збігом обставин ці дві представниці нашого гуртка ніяк не могли зійтися, щоб піти разом до італійок. Ніна, нарешті, втратила терпець, пішла до панни Наталі і заявила:

— У найближчу п'ятницю я скличу загальні збори гуртка і доповім, як стоїть справа. Якщо ви не можете, треба вибрати когось іншого, бо, як секретарка, я не хочу, щоб на мене спадала відповідальність за бездіяльність.

Панна Наталя ніби злякалася:

— Ради Бога, не робіть цього! все це через Марію Вікторівну (Гриненкову), але якщо ви висунете цю справу на загальних зборах, може вийти скандал. Говоритимуть, що виступаєте проти Марії Вікторівни тому, що у вашого чоловіка непорозуміння з її чоловіком!

Але Ніні подібні думки такі далекі, що вона просто схопила бика за роги: пішла до Марії Вікторівни і переговорила з нею. Марія Вік-

торівна дуже мило до неї поставилася, запевнила, що невиконання доручення — не її вина, і охоче погодилася на скликання загальних зборів для обговорення цієї справи. Сама ж у четвер, не дожидаячись панни Наталі, обійшла італійські жіночі організації. По всіх усядах її дуже добре приймали, цікавилися українським жіночим рухом, надавали всіляких матеріалів і самі просили матеріалів про український жіночий рух.

На збори прийшли Гриненкова, Єремєєва, Бальмен та Ніна. Панна Наталя перед самими зборами викликала Ніну телефоном і повідомила, що «нездужає» і тому не зможе прийти. Та, зрештою, казала вона, із зборів напевно нічого не буде, бо Мазуренчиха виїхала, вона і пані Мако (її вірна прибічниця) не можуть прийти, п. Єремєєва також певно не прийде... Була дуже неприємно здивована, довідавшись, що кворум уже зібрався, і тому збори відбудуться.

Збори відбулися. Для зв'язків із італійськими жіночими організаціями повново вибрали Марію Вікторівну і до неї, замість панни Наталі, попросили Ніну. Крім того, ухвалили відкрити клуб, на що уповноважили Гриненкову та Єремєєву, як вільніших, бо обидві не обтяжені роботою.

Відкриття клубу пройшло дуже гарно і приємно. Співали хором і сольо, виставляли шаради і т. д. Прийшли всі, за винятком Вовка, Антоновичевого племінника, що його за надто розгульне життя дядько засадив до одного «інституту», з якого вечорами не можна виходити...

Панна Наталя, в хвилину щирости, призналася Ніні, що їй «дуже соромно» за дотеперішнє «саботування гуртка».

Вчора ми ходили з Ніною на Форум та на Палатин і зустріли там Трубецьких. Оглядаючи ці пам'ятки давньої римської величі, пригадували чиясь думку, що римські монументи нагадують лялчотиви Вагнера: «три-чотири ноти тільки (колонни Кастора і Поллукса), але такі гарні й величні, що за ними відчуваються боги».

Сьогодні були натомість у Ватиканських музєях.

26 січня 1920

Вже кілька днів пошта страйкує, і ми зовсім не знаємо, що діється у світі. Сьогодні просочила листівка від Мірних з 6 січня:

«Моя люба пані Ніно!

«З Берну я Вам писала листівку, з Берліну другу, і все жду від Вас відповіді. Чому не пишете?

«Я вже Вам писала, що Івана Івановича викликали до Берліну, бо тут фінансовий агент, і тут можна залагодити фінансові справи. Ще тижнів із два тут сидітимемо. Тут багато українців, навіть український клуб існує. Між іншим, і п. Приходько (Олекса) тут, — приїхав теж по гроші для хору, який їде до Англії. Певних відомостей про укра-

їнські справи немає, все — чутки, але взагалі тяжкі дні переживаємо. Здоровимо Вас обох із Новим роком. Невже й цей Новий буде такий тяжкий, як минулий?! Цілую Вас, п. Євгенові привітання. Іван Іванович Вам обом вклоняється. Ваша З. Мірна. Паласт Готель, Потсдамер Пляц. Берлін».

До нашого пансіону приїхав аташе югославського посольства, представник держави, нам ворожої, проте, людина дуже симпатична, і ми з ним уже в дуже гарних взаєминах.

Синґалевич прислав телеграму з Відня до от. Коссака, щоб послали українських полонених до Новоросійського, нібито до англійців, що будуватимуть там антибільшовицький фронт...

Отже — таки до Денікіна. Що за скандальна історія.

Д. Антонович вислав ще 17 січня листа п. Сабахтарішвілі, голові грузинської дипломатичної місії в Римі, з поздоровленням з приводу визнання Грузії на мировій конференції:

«З великим задоволенням ми довідалися, що мирова конференція визнала нарешті незалежність Грузинської Республіки. Отже, нова доба починається для Вашої країни: доба добробуту і цивільного поступу, що винагородить розумні зусилля Вашого демократичного уряду... Після Фінляндії прийшла черга й на Грузію. Право на самовизначення визнано республікам, що знаходяться на двох кінцях довгого ланцюга, зформованого націями, які були досі підпорядковані російській тиранії. Будемо надіятися, що це право буде визнане й іншим націям всього ланцюга...»

Сьогодні прийшла відповідь з висловами «палкої подяки»: «Принцип самовизначення повинен бути застосований в однаковій мірі всім націям кол. Росії, — це забезпечить українському народові консолідацію держави і добробут...»

Листування французькою мовою.

29 січня 1920

Ми одержали досить цікавого листа від нашої місії в Царгороді за підписом Яна Токаржевського-Карашевича, якого я бачив у Відні. Тоді він був радником при Липинському. Тепер він допомагає О. Лотоцькому. Лист від 20. XII. 1919. Цікавий самий стиль листа:

«Високоповажаний Пане После!

«Позволяю собі переслати до Вашої Вельможности листи до посла Василька і до радника Полегики, які дуже просять вислати. Мусимо так робити, бо тут нема абсолютно ніякої змоги інакше писати. Обставини наші дуже поправились, але все таки сейф наш зачинений, і сидимо без грошей, що, кажись, заставляє пана посла Лотоцького просити у Вас, Високоповажаний Пане После, позики.

«Рівночасно п. Посол додає від себе також листи до Парижу, до Берна і Відня.

«Ми ввійшли вже тут у тісні зв'язки з дипломатами, бачимо багато людей і маємо дуже багато праці. Клопіт у нас великий з полоненими, і необхідно щоб Ви нам, Пане После, і пан Севрюк допомогли їх висвободити. І ще раз гроші, гроші і гроші!

«Дуже важно, щоб про це пан Севрюк написав до посла Тишкевича до Парижу, позаяк ці полонені тут у французьких руках. Технічно ми справу цю переведемо. Справи наші на Україні кращі, ніж думає Європа. Ще дасть Бог, а скоро все виясниться.

«Вибачте, Високоповажаний Пане После, що смію Вам докучати своїм листом, і прийміть запевнення глибокої пошани, з якою остаюсь Вашої Вельможности щиро відданий Ян Токаржевський-Карашевич. Пер Паляс 87».

Я зацікавився, чи в архіві місії немає інших листів з Царгороду від нього або від Лотоцького, що дали б уявлення про працю нашої тамтешньої місії. Знайшов ще два листи Токаржевського і один Лотоцького. Фіксую їх для пам'яті.

Токаржевський в листі від 6 жовтня:

«Високоповажаний Пане После!

«У першу чергу щиро дякую за Вашого доброго листа і висловлені в нім бажання для мене. Хоч дуже бажав би спільно з Вами працювати, вважаю, що у скорому часі буде мені дуже трудно покинути Царгород, де становище дуже важке, а праця й існування посольства має величезну вагу.

«Царгород для нас — найкращий контроль усіх думок і почуттів союзників; Царгород — це пульс, по якому відчувається кожна їх гарячка. Тут вони мусять доводити практично, чи це правда все те, про що нас увіряють у своїх столицях. І от власне тут виявляється виразно прихильність одних, ворожнеча других; тут показуються відносини до Денікіна та Колчака і взагалі розуміння питань Сходу.

«Величезна кількість росіян, виступаючи офіційно, засновуючи різні установи політичного, дипломатичного, торговельного і військового характеру, дає нам страшенну масу праці і багато справляє прикростей.

«Про інцидент з нашими кур'єрами вже знаєте, Пане После. Після цього, на російський донос англійці зробили в нас усіх у посольстві труси, і, запечатавши посольство, поставили сторожу. Це триває уже два тижні. Підозрівають п. Лотоцького і мене в більшовизмі. Всі люди, які раніше нас знали, обурені, але це нічого не змінє, і вони, кажись, мають намір нас звідси виправити.

«Паперів та документів, як і повідомлення про становище в Царгороді, у Туреччині і взагалі на Сході Європи Ви не одержали, бо їх одібрали у Ратгавза, але постараємося Вам переслати, щоб Ви могли

переконатися, під яким контролем діяльності росіян та союзників є наша присутність.

«Сьогодні пересилаємо Вам, Високоповажаний Пане После, дві ноти, які описують інцидент із трусом, з приводу якого просимо Вас покликати до себе журналістів і зробити гвалт у пресі. Як можна, також і в консервативній ватиканській пресі. Добре, щоб цю справу розбирали з точки юридичної, як насильство над громадянами чужої держави без доказу, тим більше, що люди, до яких це застосовано, відомі, певні не тільки в Царгороді. Мають змогу представити свідків, які їх оборонили б.

«З України вістки не веселі. Війна з Денікіном виразна. Більшовики наново наступають. Кажуть, взяли Київ.

«Румунія свариться виразно з Антантою. Місії Антанти виїжджають з Букарешту. У Туреччині, кажись, все поправляється. Покищо тримаються англійці, але не відомо ще, чим це закінчиться. Хитрі, брехливі, але Туреччина може ще хитріша — вже всіх позбулася, крім їх одних.

«Складається нове несподіване становище — Схід мусить сам собі радити.

«Прошу, Високоповажаний Пане После, доручити прислати нам, як можна частіше вістки, газети, бюлетені, не тільки італійські, але й швейцарські, і адресувати їх на „легасіон”, або п. міністрові Лотоцькому, бо ми тут відірвані від Європи.

«Від Грузинської місії їде мені знайомий князь Мачабелі, дуже славна людина, добрий дипломат. Мабуть, він залишиться постійним послом, як тільки визнають Грузію.

«Ще раз щиро Вам дякую за Ваші добрі почуття для мене і прошу прийняти завірення глибокої поваги, з якою залишаюся, Високоповажаний Пане После, Вашій Ексцеленції щиро відданий Ян Токаржевський-Карашевич, радник посольства. 6. X. 1919. Пера, Паляс Готель».

Тут же лист Лотоцького від 8 жовтня, звернений особисто до Д. Антоновича:

«Високоповажаний Дмитре Володимировичу! Висилаю Вам документи, що малюють останні етапи моєї праці і моєї боротьби в Царгороді.

«Після більшовицької інвазії на Одесу тут скупчилася вся реакційна та українофобська кліка старої Росії і з перших днів мого перебування повела енергійну агітацію проти мого тут перебування. У міру того, як я вкоренявся в ґрунт, росла й агітація. Представники Антанти, що, як Ви знаєте з одеських подій, у значній мірі ведуть політику на власну руку, перебільшуючи директиви з центрів, все більше й більше підлягають впливу добровольчих елементів, для яких українське посольство тут більшою на оці, бо воно псувало їм багато заходів. Пляни знищення посольства починають реалізуватися.

10 вересня на італійському пароплаві в Царгородському рейді міжсоюзна поліція одібрала дипломатичні пакети (втім числі й пакет до Вас) у наших дипломатичних кур'єрів Кобилянського та Ратгавза. Протест з цього приводу не довів ні до чого, а 25 вересня, з наказу англійського комісара (за порозумінням з комісарами французьким та італійським) сталися труси в помешканнях посольства, моїм та п. Радника. Посольство вже два тижні зачинено, до нього приставлено міжсоюзну сторожу, сейф і біжучий рахунок посольства заарештовано.

«Як довідуюся, формальна причина, в яку не вірять самі ініціатори справи, обвинувачення посольства в більшовизмі; справжня ж причина — бажання спекатися догляду і втручання посольства в „домашні справи” організацій добровольчої армії, підтримуваної союзниками. Логічно можна сподіватися, що, не знайшовши нічого, постараються свій замір виконати. Розуміючи добре ситуацію, я ставлюся до справи з холодним спокоєм і буду боронитися на формально-правному ґрунті до останнього.

«З приложених тут двох нот Ви побачите подробиці цієї події. Добре, якби Ви познайомили з нею відповідальні політичні та урядові кола і, відповідно до обставин, підняли справу в пресі. По примірникові приложених нот просив би переслати до Парижу п. Тишкевичові.

«У нас на Україні почало вже заноситися на добре, але денікінська офензива знову перевернула всі обрахунки. Київ заняло наше військо після боїв з більшовиками, але, увійшовши в Київ, наше командування не забезпечилося від підступного нападу, обмежившись посилкою делегації до добровольчої військової частини, яка без бою підійшла до Києва з лівого берега, а звідси, не вважаючи на делегацію, подалася до Києва і примусила вийти слабшу численно частину українську. Києвом і околицями опанували добровольці, провадять свою звичайну лінію — реакційну, протинаціональну та протинародну, і викликають обурення з боку людности, що починає організовані повстання проти Добрармії, як це робила раніше проти більшовиків. Терціус гавденс — більшовик — цим користується. Коростень, Житомир і навіть Фастів уже в руках більшовиків; прийшла вчора вістка, що більшовики вже в Києві. Це річ можлива, бо українська армія зайнята війною з Денікіном — на півночі, на сході і головним чином на півдні, в Одесі. Війна на українсько-денікінському фронті все більше набирає рішучості. З нашого боку вона викликана справжньою необхідністю, завдяки непримирливій позиції нашого противника.

«У Києві заведено такий реакційний та протиукраїнський режим, якого не було і за старого часу; досить, що «Нову раду», яку і більшовики не чіпали, добровольці завісили. На села посиляють карні експедиції, чиняться єврейські погроми... Усе це нагадує останні часи

гетьманського панування і обіцяє ті самі наслідки з остаточним фіналом — більшовизмом на українській шії.

«Прийшла чутка (з тутешніх добровольчих кіл), що порозуміння між Петлюрою і Денікіном таки сталося. Цьому можна повірити тільки в тім разі, коли більшовики справді тиснуть Денікіна. А на те щось виходить, бо на Царицин вони насуваються, Курськ одібрали і взагалі, увільнившись від Колчака, піднімуть кулак на Денікіна. Нам з цього ледве чи можна радіти, бо за Денікіном наступить і наша черга, а за нами, коли будемо знову зломлені, черга Польщі, Румунії і деяких їхніх західніх сусідів. От на це й треба звертати увагу урядів тих сусідів, поки ще не пізно, бо коли Україна перестане бути буфером у боротьбі з більшовиками, то й сама боротьба буде неможлива.

«Ви, мабуть, уже знаєте, що головою ради міністрів тепер уже не Мартос, а Мазепа; що Темницького увільнено, а на його місце тимчасово — А. Лівницький, а, можливо, буде Василько або Липинський. Взагалі уряд і політика правішають, а позиція Денікіна примушує лівішати відповідно народнім настроям, що тепер знову приймають гострий напрям.

«Цілую. Наш привіт Наталі Левівні. О. Лотоцький».

В листі від 25 жовтня Токаржевський писав:

«Високоповажаний Пане После!

«Користуючись нагодою, щоб переслати до Вашої Вельможности листа до п. посла Тишкевича. Просю відіслати якомога скоріше через певні руки, щоб безумовно дійшов у цілості. Все це у нашій справі з дуже важливими деталями.

«До Вашої Вельможности маємо теж прохання в першу чергу про все це сповістити посольства наші в Газі і Лондоні, з тим, щоб вони вжили негайно якнайенергічніше заходів, щоб нас тут не турбували.

«Все це вийшло, як тепер напевно знаємо, із злоби росіян, які казяться, бачучи, що ми робимо, і знаючи, що ми всі їх справи знаємо, і що про все сповіщаємо і нашу делегацію в Парижі, і уряд, і посольства. Вирішено було знищити посольство, як таке, а тепер кажуть навіть, що і нас мають арештувати.

«З копій нот, які ми Вам послали, можна бачити, як це було зроблено. Для того ще раз просю Вашу Вельможність ужити в Римі всіх заходів, щоб нашу справу розслідувати і сповістити посольство в Лондоні, щоб вони якнайскоріше і найенергічніше постаралися там нас захистити. Так, як справа тягнеться, то дійсно арештують, а потім доводи, що це не справедливо!

«Прийхав до нас п. Чикаленко (Петро) і покищо тут перебуває. Я чув від нього, що, не зважаючи на телеграми Вашої Вельможности, має їхати не до Риму, але до Кам'янця. Може, це ще переміниться, бо ми всі його намовляємо, щоб їхав до Риму.



«Наше посольство тут мусить цілком змінити свій вигляд, бо розгорнути цілковито потрібну діяльність не дають росіяни і англійці, які цілком виразно пішли на російську політику. Якби обставини змінилися, тоді збільшиться праця, збільшиться і штат посольства, тепер нам треба всім скорочуватися.

«Для того так само необхідно, щоб наша справа з підозреннями, обвинуваченнями і трусами та арештами була нарешті вияснена. Маю надію, що Ваша Вельможність погодяться зі мною в цій думці і зроблять усе, що знайдуть потрібним через „Консульту” (італійське міністерство закордонних справ — С. О.), як і відповідно сповістять Лондон.

«Тепер будемо мати змогу часто пересилати Вашій Вельможності повідомлення, і для того, кінчаючи цей лист, хочу ще про загальну політику дещо дописати.

«Туреччина з кожним днем кріпне. Націоналісти беруть гору. Французи їм виразно, італійці менше виразно, допомагають. З румунами, видно, усе також полагодили, і тепер нова згода „латинська” починає, як з усього видно, і до наших справ змінити думку. Не знаю, як це далеко піде. Не знаю, чи ми зуміємо використати. Найважливіше це зуміти через Румунію перевести все приготовлене майно і полонених з Італії. Що робить посол Мацієвич, цілком не відомо, бо він писати не хоче, не відповідає навіть на листи. Від уряду і міністерства жадної відповіді. Газети перебільшують перемоги Денкіна, яких насправді немає. Прийміть і т. д.»

Ось тексти трьох дипломатичних нот, що були переслані з тими листами. Перекладаю з французької.

«Його Ексцеленції Панові Високому Королівському Британському Комісарові в Константинополі

«В е р б а л ь н а н о т а

«29 вересня 1919. Константинопіль.

«Цього 25 вересня, о 10 з половиною год., п. лейтенант-полковник Максвел, у супроводі п. Тампліна з відділом міжсоюзної поліції, з'явився в легації Української Республіки і, заарештувавши урядовців та осіб, що перебували для полагодження своїх справ у легації, розпочав обшукувати осідок легації і приватні помешкання Й. Е. пана Міністра і пана Радника. Цей трус продовжувався до 5 години вечора, і протягом усього цього часу урядовці та інші особи залишалися в передпокої легації, оточені поліцією. Отримавши ключі дому та канцелярії легації, п. лейтенант-полковник Максвел наказав усім вийти, навіть і двом урядовцям, шп. Приходьку і Ковальському, і слугам легації, що там мешкали.

«Підчас трусу приватних помешкань Й. Е. пана Міністра і Радника взято документи істотно приватного і особистого характеру, а також гроші в банкових купюрах. На прохання пана Міністра показати бодай

письмовий наказ, в якому були б з'ясовані формальні причини такої його поведінки, п. Максвел відповів, що він не має при собі наказу Й. Е. Високого Королівського Британського Комісара, але він його покаже пізніше. Це правда, що той наказ принесено, але о 5 годині вечора, після шести годин трусу. Панове Максвел і Тамплін відмовилися дати легації копію цього наказу (ч. 2 223), підписаного Й. Е. п. адміралом де Робок. Вони відмовилися скласти протокол. Вони відмовилися також зафіксувати число і перенумерувати документи, папери та банкові білети, які вони забрали, як і не дозволили представникові легації бути присутнім при обшуку дому і двох помешкань пп. Приходька і Ковалевського. Вхідні двері легації запечатано, і приставлено спеціальну сторожу з трьох поліцаїв при вул. Таксім, що викликало скупчення цікавих прохожих. Сейф легації і гроші на рахунок філії Ліонського банку були skonфісковані.

«Беручи до уваги, що вище названі акти і незвичайні методи мали місце в столиці Оттоманської імперії, суверен і уряд якої визнали за Україною характер незалежної держави і прийняли найбільш урочисто за регуляміном легацію України в Константинополі вже після підписання перемир'я з Союзними Державами, а також що ці акти відбулися з наказу Й. Е. п. Високого Королівського Британського Комісара, що діє згідно з інструкціями уряду Його Королівської Величності і за згодою Їх Ексцеленцій високих комісарів Французької Республіки і Королівства Італії, легація Української Республіки бачить себе примушеною запротестувати найбільш офіційно проти порушення її прав та її екстериторіяльності і просити у Високого Британського Комісаріату:

«1) Передати легації копію наказу від 25. IX. ч. 2 223 Й. Е. Пана Високого Комісара, що ним доручено п. Максвелові обшукати осідок легації при вул. Таксім ч. 25.

«2) Дати ясні і точні вивчення щодо причин обшуку, зробленого в осідку легації і в приватних помешканнях Й. Е. Міністра, радника легації Токаржевського і пп. Приходька та Ковальського.

«3) Повідомити, коли будуть віддані Й. Е. Міністрові і радникові легації Токаржевському папери, документи і гроші, взяті під час трусу.

«4) Повідомити, коли буде відкрито і віддано назад легації дім ч. 25 на вул. Таксім, де знаходиться канцелярія, і коли будуть звільнені від арешту сейф і банківий рахунок.

«5) Повідомити, коли будуть віддані легації документи, папери та листи, skonфісковані у пп. Кобилянського і Ратгавза на пароплаві „Тіроль“, що їх домагалася легація нотою від 10 вересня.

«Підписано: О. Лотоцький, надзвичайний посол і уповноважений міністер. За точність копії секретар М. Любинський».

6 жовтня, з огляду на те, що на попередню ноту не було жадної відповіді, вислано другу вербальну ноту:

«Не одержавши відповіді на свою ноту ч. I/Б від 29 вересня, леґація Української Республіки має честь довести до відома Високого Королівського Британського Комісаріату:

«1) Що в наслідок актів міжсоюзної поліції, що діяла з наказу Британського Комісара, і що про них було написано у вицезгаданій ноті, леґації унеможливлено виконання її обов'язків і продовження її праці;

«2) Що українські громадяни, які знаходяться в Константинополі, позбавлені будь-якої підтримки та охорони, бо леґація не може дати їм ні поради, ні матеріальної допомоги, ні піклуватися ними, як це вона робила досі;

«3) Що з огляду на захоплення фондів леґації і приватного сейфу п. Спафаріса всі урядовці позбавлені будь-яких засобів для існування і перебувають уже в нестерпній ситуації;

«4) Що приватні помешкання пп. Приходька та Ковальського, де вони залишили всі свої речі і гроші, є при вул. Таксім 25, і тому вони позбавлені необхідних для туалети речей і не мають можливості їх купити;

«5) Що леґація, не поінформована про причини трусу, не може дати жадного вияснення з цього приводу, а тим часом часописи, як „Неологос” від 18 вересня та 3 жовтня, що виходять під міжсоюзною цензурою, повідомили, що встановлено докази зв'язків між леґацією Української Республіки і більшовиками. Це ганебне обвинувачення не тільки порушує особисту честь членів і високих осіб леґації в Константинополі, воно ставить їх у дуже неприємне становище щодо їхнього уряду. Україна, що ось уже два роки бореться з більшовиками, бачить у них найнебезпечніших ворогів і кваліфікує всякий більшовизм, як державну зраду, — отже, членам леґації дуже болюче це запідозрення їх у державній зраді своїй батьківщині. Крім того, це обвинувачення ставить членів леґації в цілком неможливу, з точки погляду інтернаціонального, ситуацію, як представників держави й уряду, істотно антибільшовицьких.

«Поновлюючи всі наші прохання з попередньої ноти від 29 вересня 1919, леґація Української Республіки має честь просити Високий Королівський Британський Комісаріат звільнити, нарешті, членів леґації від неправдивих та несправедливих підозрень, зняти секвестер із фондів і з будинку леґації, а також офіційно спростувати в часописах ганебно образливі обвинувачення . . .» (Підпис, як попередній).

Того самого дня, 6 жовтня 1919, леґація представила міністерству закордонних справ Туреччини і розіслала високим комісаріатам Великобританії, Франції та Італії таку протестну ноту:

«Ексцеленціє, маю честь скерувати Вашій Ексцеленції включений тут протест мого Уряду.

«Уряд і армія Української Республіки, що вважали за свою головну ціль і святий обов'язок поборювати більшовизм, логічно вбачали в російській добровольчій армії, підтримуваній всіляким способом Антантою, союзника в спільній боротьбі проти спільного ворога і на цьому розумінні базували свої почуття до неї. Протестна нота виявляє, що добровольча армія застосувала явно вороже ставлення супроти української армії і що, з вини добровольчої армії, розпочалася несподівана війна між двома сторонами, які мають одну і ту ж ціль (! — Є. О.) і поборюють спільного ворога. Факти, згадані в ноті, мали вже прикрі наслідки і матимуть ще прикріші.

«Примушена бути на сторожі супроти нового противника і тримати новий фронт проти нього на півночі, на сході та на півдні, українська армія не хоче більше бити більшовиків так успішно, як це вона могла б робити, з огляду на свою теперішню організацію та значну силу, і завдяки тій незгоді, більшовики загрожують Києву і відбивають напади Денікіна та польської армії.

«Зрештою, з цієї ситуації скористають саме більшовики, і то тим більше, що вони намагатимуться підтримувати народні повстання, що вибухають на території, окупованій армією ген. Денікіна, через національну й реакційну тактику провідників добровольчої армії, які відновлюють установи старого режиму, встановлюють надзвичайні трибунали, терплять протиеврейські погроми тощо.

«Якщо накреслена ситуація не зміниться на Україні, всі намагання Антанти зорганізувати боротьбу проти російського більшовизму закінчатся неминучою невдачею. Україна, ще раз підбита російськими більшовиками, мусітиме робити величезні зусилля, щоб утриматися, і можна сумніватися, чи зможе вона й надалі служити трампліном та оперативною базою у війні проти більшовиків.

«Навпаки, Україна ще раз завойована, служитиме максималістичній Росії землею для визиску і базою для воєнних операцій; це буде насамперед на шкоду держав, які не хочуть прийти Україні на допомогу, і які терплять, що урядова та воєнна організація, що її вони протегують, підпомагають і підтримують, діяла проти неї та зменшувала сили національної армії.

«Було б бажано, щоб представники Союзних Потуг інтервенювали і встановили демаркаційну лінію між двома антибільшовицькими арміями, поскільки вони оперують на Україні, і щоб українській армії було дано таку ж успішну допомогу, як добровольчій армії.

«Звертаючи увагу Вашої Ексцеленції на вище вказані факти та міркування, маю честь просити Вашу Ексцеленцію прийняти запевнення моєї найбільшої поваги. А. Лотоцький, надзвичайний посол і уповноважений міністер».

30 Січня 1920

Порш прислав телеграму:

«Італійська леґація в Берліні відмовляється візувати українські паспорти. Будьте ласкаві, вживте потрібних заходів, щоб італійський уряд уповноважив цю леґацію давати візи українським громадянам у Німеччині. Про наслідки Ваших заходів прошу повідомити телеґрафічно».

Антонович відповів: «З Риму немає жадної заборони щодо візування, але не можливо дістати наказ візувати паспорти всіх українців. Це залежить виключно від леґації. Для наших заходів тут просимо подавати кожного разу ім'я, прізвище та усі потрібні відомості».

Повернувся з Парижу Мако. Перед виїздом прислав Антоновичу телеграму, з якої видно, що він не дурно їздив туди: «Місію виконано. Повертаюся з ясними відомостями з Варшави. Для паспортних формальностей потрібні ще два дні».

Приїхав також Перепилиця. Шебедев отримав від нього телеграму з Генуї, де він оселився: звітти наші кооператори мають організувати торгівлю України з державами Антанти.

О. Бон дістав листа від Карманського, в якому він сповіщає, що Мазуренко зустрівся у Відні з Єремівим, і той передав йому папери, якими доручається йому перебрати справи від Антоновича. Але це треба тримати в таємниці (так просить Прасковія Киріяківна), бо Єремійв, мовляв, так довго не міг приїхати до Італії, бо Антонович уживав відповідних заходів. Отже, таке саме могло б трапитися й Мазуренкові. Але це побоювання марне: Мазуренко сам показував мені паспорт із візами до Франції і поворотною до Італії.

Севрюк все ще крутиться в Берліні коло фінансового агента. В ч. 113 льозанської «Л'Юкрен» Степанківського надруковано звіт Севрюка про його діяльність. Навіть з цього звіту, поданого чомусь до відома всьому світові, що знає французьку мову, видно страшну вбогість того, хто звіт писав, і того, що зроблено. До того, в той звіт всаджено дві неправди: полонених в останній час було вже тільки 35 000, із них 18 000 записалися до Петлюри, а 17 000 до Галичини. Севрюк же написав, що до Галичини зголосилося дуже небагато, а майже всі до Петлюри.

Друга неправда — намагання Севрюка насвітлити спробу відправлення наших полонених з Азінари до Денікіна. Як видно з «Аванті», про що я своєчасно згадував, італійські соціалісти, запротестували проти передачі наших полонених денікінцям і вислали навіть своїх представників на Азінару, і ті, повернувшись, видрукували звіт про бачене і ними зроблене, для усунення небезпеки. Севрюк приписує заслугу рятунку полонених собі, як є д и н и й п р и к л а д своєї успішної діяльності, і саме цим виставляє собі жахливе свідоцтво.

Протягом 10 місяців він одержав 350 000 лір самої місячної платні. А скільки взагалі грошей переведено! І то виключно на особисті забаганки. Єдина людина в тій місії для воєннополонених, що, отримуючи великі гроші, все ж таки деяку частину з них уживала на добродійні цілі, широко роздаючи їх на допомогу полоненим, це — от. Іван Коссак. Всі ж інші...

Бандрівський, секретар місії, провештавшись коло двох місяців у Відні, а останньо і в Берліні, ніби повертається незабаром до Риму. Цікаво знати, яку саме роботу для полонених робив цей секретар у Відні та в Берліні?

Одержано телеграму з Парижу, що президент Дюшанель офіційно прийняв графа Тишкевича.

Приємно констатувати вияви культурности і джентлменства: я позичив о. Бонові книжку Смолки, писану французькою мовою, «Русини». Я купив цю книжку у Швейцарії без оправи. Яке ж було моє здивування, коли о. Бон повернув мені її — в гарній оправі! Інші ж, позичивши книжку, повертають її іноді в цілковито неможливому стані, не тільки розбиту, а й з різними підозрілими плямами на обгортці і навіть у середині... а іноді й зовсім книжки не повертають.

В «Джорнале делла Донна», органі італійських жінок, ч. 4-5, від 31. 1. (запізнено), надруковано досить велику замітку про українських жінок «Донне Україне»; перший реальний наслідок зв'язків нашого Жіночого гуртка з італійськими жіночими організаціями. Я поздоровив Ніну, але вона підкреслила, що це — заслуга Марії Вікторівни.

У важливому данському часописі «Національтіденде» в числі від 26. 1. вміщено цікаву розмову з нашим послом у Данії д-ром Дмитром Левицьким, в якій він з'ясовує стан речей на Україні. При цій нагоді занотовую собі копію листа, що його Д. Левицький написав 4. XI. 1919 до барона Василька, а він його переслав (у копії) нашій місії, як інформаційний матеріал:

«Високоповажаний Пане После!

«Нині показав мені п. Гладишевський листа, який Ви йому написали, щоб мені показати, і я зараз відписую.

«Мене незвичайно втішило, і за це я Вам дуже вдячний, що Ви вважали за відповідне поділитися деякими важливішими вістями з нашою місією. Я вже кілька місяців тому написав листа до послів Порша, Сингалевича, Стаховського і Бачинського, де я просив їх бути зі мною в постійній переписці, щоб цим способом наші місії могли бути в постійному взаємному контакті... На жаль, ні на ці письма, ні на повторні письма я не одержав ні від кого відповіді!

«Що брак такого зв'язку між нашими місіями відбивається дуже кепсько на одноцільності нашої праці, це певно. Ми взагалі дуже мало маємо відомостей про те, що діється на Україні, і ці відомості, які дістаємо, із-за браку спільного порозуміння використовуємо дуже не-

одноцільно, бо навіть розбіжними виступами дуже шкодимо нашій загальній справі.

«Щоб взяти приклад з останніх часів, виходять такі курйози, що Ви нав'язуєте зносини у Швайцарії з румунами, вони віддають Вам великі послуги, а в той самий час колишній посол Гасенко псьочить свобідно у віденській пресі Румунію та румунів... Місія в Копенгагені нотифікує офіційно війну між нашим урядом і Денікіном, а наша місія в Лондоні просить англійський уряд про посередництво між нашим урядом і Денікіним, мотивуючи, що наш ворог — не Денікін, а більшовики. Всі місії розписуються в місцевій пресі про польські звірства в Галичині, а рівночасно наш товариш міністра закордонних справ їде разом з усією місією до Варшави, щоб евентуально навіть заключити політичний союз. Таких прикладів можна навести безліч, не враховуючи навіть нашої місії в Парижі, де майже кожний член веде свою окрему політику. При такій акції треба навіть дивуватися, що ми змогли затримати за кордоном такий великий престиж і що нас трактують з такою повагою.

«Тому, коли, як це Ви показали останнім листом п. Гладишевському, Ви готові ділитися своїми вістками та поглядами з іншими місіями, я дуже радий нав'язати з Вами листування і ділитися моїми поглядами та вістями.

«Наші представництва в більших державах дещо байдуже дивляться на представництва в менших державах, тим часом нам у менших державах легше було нав'язати зносини і легше мати такі інформації, які і для нашого уряду і для наших місій можуть мати значення.

«Недавно тому я подав одну незвичайно важливу справу послові Поршеві. Йшлося про нашу акцію в Парижі. Потрібно було невеликих грошей за які можна було мати, може в майбутньому, дуже великі послуги. Заангажована була одна дуже поважна і впливова французька особа. Цієї справи я не міг подати листом, тому послав гінця до Берліну. Гонець заявив мені, що посол Порш визнав справу також незвичайно важливою, а потрібну суму в порівнянні до справи — незначною; але мій гонець пересидів у Берліні тиждень і повернувся до Копенгагену навіть без відповіді, а я перед згаданим французом тільки скомпромітувався.

«З моїх інформацій, які можуть Вас цікавити, подаю ось що:

«1) Справа миру між балтійськими державами і більшовиками має далеко більше виглядів на успіх, ніж це могло б видаватися з газетних вісток. На це складаються: а) велика перевага війська; б) велика господарська розруха; в) великий страх перед впливом Англії на ці країни, а цей вплив незвичайно поширюється; г) великий страх перед реакцією в Росії. Я живу досить близько з представниками Латвії, Литви і Естонії, і настроїв у них знаю. Я обговорив з ними справу

взаємної посилки наших представників, і Литва вже вирішила вислати до нас посольство, щоб нав'язати якнайтісніші зносини. Союз Балканських країн, України, Румунії та Чехії, а почасти можливо й Польщі, що при добрій волі могло б удатися, дав би нам силу, яка безумовно мусіла б мати рішальний вплив на рішення Антанти. Представництво сполучених через ці країни Балтійського і Чорного морей змусило б великі держави рахуватися з забезпеченням для себе великого ринку у світовій торгівлі.

«2) Можу Вас позитивно поінформувати, що фінансове становище Польщі на світовому ринку дуже прикре. Жадна більша приватна фірма не важиться сьогодні ввозити свої товари до Польщі. Відносини там гірші, ніж у колишній Росії. Фірми, і то більше їх та серйозні, заявляють, що раніше вони торгували з Росією вільно, бо знали, скільки кожному треба було заплатити підкупного. Сьогодні в Польщі така деморалізація, що підкупство стоїть 100% вартости товарів, а то і більше так, що поважна фірма не може таких рахунків брати в свою калькуляцію. Польща незабаром, крім дарунків від Антанти, не дістане нівідкуди товарів і мусітиме рахувати тільки на товари з Румунії та з України.

«3) Новоприбулий сюди польський посол граф Дідушицький бажає собі, — як переказував мені через третю особу, — ввійти в зносини, якщо не зі мною безпосередньо, то бодай з моїм секретарем. Я не знаю, як маю поступити. Що Ви під цим поглядом думаете?

«Тут недавно появились у „Національтіденде” дуже інтересне політичне інтерв'ю Ів. Єфремова і моя відповідь. Одну і другу на днях вишлю Вам у перекладах. Це інтерв'ю варто післати нашій місії в Парижі, д-рові Панейкові, щоб вони мали на увазі ті політичні погляди, які висловлює російська демократія. Недавно появилася у тутешній пресі вістка, що німецький уряд зірвав зносини з послом Поршем із-за його фінансових інтересів. Ми цю вістку спростували, і справа цим разом закінчилася для нас корисно.

«Наша місія працює після змоги, і поволі показуються результати. На всякий випадок про нас пишуть, і то досить багато та в більшій частині прихильно.

«Дуже інтересно було б мені від Вас довідатися, чи є надія, щоб наші місії дістали кредити і поза 1 січня, чи вже немає грошей? Потрібно мені знати з огляду на тяглість праці. Ви краще знаєте наші фінансові відносини, отож я був би Вам вдячний, якби Ви мені про це написали.

«Мило мені при цій нагоді передати Вам і Вашій Високоповажаній Дружині від мене і моєї дружини найсердечніший поклін. З глибоким поважанням д-р Дм. Левицький».



31 січня 1920

Мако відходить від місії. Сьогодні на його прохання йому видано таке посвідчення:

«Аташе місії панові Сергію Мако. Надзвичайна Дипломатична місія Української Народної Республіки в Римі цим свідчить, що аташе місії п. Сергій Мако служив у місії з 1 червня 1919 і до цього часу дуже добре виконував обов'язки аташе місії та завідувача підвідділу дипломатичної інформації. Пан Сергій Мако проявив велике старання й надзвичайне вміння у виконанні цілого ряду дипломатичних та інших дручень, між іншим, і доручень надзвичайної ваги і тим під час своєї праці зробив для місії великі послуги. Голова місії — Дм. Антонович. Секретар місії — С. Пащенко».

Цікаво, що це за доручення «надзвичайної ваги»? Мусить бути це велика таємниця, бо про них ніхто нічого не знає...

Власник помешкання, в якому міститься наше „Пресбюро”, повідомив, що з 1 березня йому потрібне буде наше помешкання, і тому просить нас виїхати...

Здається, найкраще було б примістити наше бюро в місії. Але — ні! Антонович пропонує шукати нове помешкання і доручає це — Шебедеву! А цей знайде, знову в ньому оселиться, і ми знову будемо працювати не в офіційній установі, а в приватному помешканні Шебедева...

Та чи будемо? В колах місії вперто поговорюють про те, що „Пресбюро”, з браку коштів, буде замкнене... Ось нехай тільки повернеться Мазуренко, і тоді справи виясняться.

Написав листа до Дмитра Ісайовича в Парижі:

«...Ось уже майже цілий місяць, як я Вам написав листа, та перше браку часу, а потім страйки — поштовий та залізничий — не давали мені можливості Вам його одіслати. Сьогодні страйк, нарешті, скінчився, почали приймати поручені листи, і я Вам пишу нового листа, додаючи до нього і старого, як документ, як відбитку переживань та думок початку місяця, що оце кінчається. Факти змінилися, властиво надійшли нові, а зміст залишився той самий. Хібащо моє особисте становище значно погіршилося. Ми одержали звістку, що наша місія скорочується до трьох осіб, і що на всіх дається тільки 7 000 лір на місяць, і що, значить, „Пресбюро”, в якому я чесно працюю за 1 000 лір шість годин денно, також має бути закрите, і Ваш покірний слуга залишається при розбитому кориті... Хіба з тією потіхою, що вже не вперше... Немає грошей, бо Севрюки та Дідушки порозхапували... Щодо Севрюка — я маю глибоке переконання... Зрештою, його має вся наша римська колонія, ... що справа з його місією і грішми, які тій місії були доручені, дуже не в порядку. Але чого варте саме переконання, коли треба фактів, фактів! А їх може

дати тільки ревізія. На жаль, при теперішньому стані речей ревізії чекати не доводиться. І через деякий час щука знову виплине на поверхню. Та вона вже й тепер десь там у Берліні полює... Невже ще дадуть?!

«Але — поговорім про інше. Мені було б дуже цікаво знати, я вже про це запитував у першому листі до Вас, що це за Національний комітет, в якому Ви тепер працюєте? Що він має на меті? Які цілі переслідує?»

«Я приблизно знаю Вашу орієнтацію, або, вірніше, догадуюсь. Щодо мене признаюсь, я її навіть цілковито не маю. Порожньо... і нудно. Відворотно! Бридко! Немає певности, немає віри і знання. Або, навпаки, немає знання і віри, що той або інший шлях (бо власне тут тільки про шляхи йде мова) доведе до нашої мети — самостійности демократичної України.

«Я розумію, що орієнтуватися на більшовиків — це одне, а бути більшовиком і творити „соціалістичну” Україну — це друге. Сподіваюся, що в цьому ми не розходимося. Отже — тільки шляхи. А це справа вірної оцінки стану речей, вірного прицілу. Мушу Вам повторити: я ще не прицілювся. Не знаю, котрий шлях певніший. Але для мене одне ясно: не можна поривати цілковито з людьми, що вибирають різні шляхи. Я ж боюся, що партійні загострення в нас так зростають, що у вирішальний момент люди, які йшли різними шляхами до однієї і тієї самої мети, відмовляться подати один одному руки. А то ще й гірше — почнуть стріляти один в одного! Це те страшне, що мене лякає. Нас так обмаль, нас так страшно рідіє з кожним днем і годиною (я не говорю про народні маси, що, навпаки, за нами зростають, національно усвідомлюються, а тільки про інтелігенцію, здатну ті маси опанувати і до потрібної цілі повести), а тим часом і серед цієї горстки недобитків не почуваються ні спільність, ні взаємне порозуміння... Навпаки, ворожнеча водить і пером, і вчинками. До того ж шириться жажлива деморалізація.

«Тут треба б щось зробити. На Сході Європи потрібний мир, але цей мир ще більше потрібний на Україні. А про який же мир з ворогами можна говорити, коли тут брат на брата готовий кинутися? А вороги користають... Треба б, мабуть, зібрати другий Національний конгрес, на якому обрати, кого треба, і виробити програму того, чого треба. Мій голос, особливо тепер, коли я тільки співробітник „Прес-бюра”, що ось-ось має бути звільнений з посади, занадто слабкий, голос комітету був би значно сильніший... Але це дурниця! Голос життя сильніший, ніж конгрес! Хай інтелігенція за кордоном перегризає собі горло, — це вже її особисте лихо, яке народ не цікавить, — народ наш сам знайде собі дорогу...

«Але яку дорогу може він собі знайти без своєї інтелігенції?»

«Як бачите, запити переганяють один одного, і я цілковито на бездоріжжі. Маю, проте, глибоке переконання: добре було б усім нам, якби ми мали тривалий український уряд і тривалу українську державу: тоді кожний стояв би на певній дорозі — той в опозиції, той в льюалізмі, а так — події йдуть понад нами, ми всі борсаємося, кидаємося з сторони в сторону, робимо безсилі зусилля щось направити і залишаємося непевні того, чи ми справді вірно служимо нашому народові — народові селян...

«Простіть за такий плетений лист...»

10 лютого 1920

У нас прийшли великі зміни. В. Мазуренко таки привіз із Відня належні папери, і Антонович мусів здати йому справи й відразу виїхав до Відня, звідки прийшла йому телеграма від О. Олеся з обіцянкою, що вони з Відня разом приїдуть знову до Риму.

Сремієва також виїхала до Відня на допомогу своєму чоловікові.

Поїхав до Відня і от. Коссак добиватися призначення окремої галицької місії, якої він би був головою.

Цікаво, що з призначених місії для воєнополонених 2 мільйонів корон дуже багато мало йти на допомогу полоненим, на влаштування їм різних розумових розваг, на передплатування для них часописів тощо. Нічого в цьому напрямі не зроблено, і в листі до Супруна, фінансового агента уряду УНР, Севрюк ще й поставив це собі в заслугу, бо, мовляв, робив ощадності: по деяких статтях зовсім нічого не витратив, по деяких видатки скорочував, і тому місія проіснувала на асигновані гроші не 4 місяці, а куди більше і ще може існувати до 15 квітня. Але кому існування такої місії потрібне? Лише тим, хто дістає платню з грошей, призначених для полонених... Бо єдиної статті не скорочувано — платні. Чехівський заявив, що, якби Мазуренко дав наказ, він з великим задоволенням зробив би в місії, очолюваній Севрюком, грошеву ревізію.

Але сумніваюся, щоб Севрюк на таку ревізію погодився, посилаючись на «некомпетентність» Мазуренка.

Пресове бюро переїхало вчора, з наказу Мазуренка, до помешкання місії. Галіпа скорочено, а мене знову призначено на його місце завідувачем; на місце юрисконсульта Мазуренко мав би стягнути І. Храпка з Відня. А на Храпка видрукувано у віденській «Волі» досить злісну замітку «Законодавство по аналогії»:

«Отримують усюди на світі різдвяні „трінкгельди“. Забажали й чини одного посольства також отримати відповідний „трінкгельд“. І покликали на пораду свого сослуживця, ім'я ж йому — Храпко, зван-

ня — юрисконсульт. А позаяк у самого Храпка „губа — не дура” і на „трінкгельдах” розуміється, то і постановив:

«У році 1918 від народження Божого було видано в Києві закон про „трінкгельд” тамтого року. По аналогії можна думати, що якби і цього року існував український уряд і мав під час Різдва власну територію та власне міністерство закордонних справ, то видав би для його служачих аналогічний закон про „трінкгельди”. Отже... треба, на мою думку, розміняти відповідну суму доларів і видати всім на „трінкгельди”. Задоволені сослуживці, на знак найвищої признательности на Соломонів присуд, ухвалили зробити відповідне відчислення на кодифікацію законодавства по аналогії».

У цьому ж числі вміщено також їдку замітку про Антоновича:

«Нам пишуть з Риму, що пан посол Антонович нарешті дістав оригінал розпорядження уряду, яким він відкликається на Україну. Як відомо, на всі попередні повідомлення і телеграми уряду він висловлював певність, що зайшла телеграфна помилка. Сподіваємося, що на цей раз, звичайно, після гострої експертизи підпису прем'єра, намір буде мати потрібні наслідки».

У «Волі» є й більший допис під заголовком «Рим» якогось Л. К. Не знаю, хто це може бути. В цьому дописі виявилось досить несприятливе до нашої місії ставлення. Ось уривки з цього допису:

«Багато разів римські торговельні кола добивалися від наших представництв якихнебудь конкретних кроків. Багато разів вели з ними переговори різні торговельні представництва. Але, на жаль, в такій формі і так в'яло і неенергійно, що в італійців пропала всяка охота далі розмовляти, бо утворилося враження, ніби українці „димом торгують”...»

«Спочатку ідея визнання самостійности України була так само популярна, що навіть гарячі прихильники її боялися ставити її на широке обмірковання в парламенті. Але з того часу, як на її сторону почали переходити члени найвпливовішої тепер партії т. зв. офіційних соціалістів, вона не тільки виходить на кін дня, але й має шанси на успіх...»

(У міру того, як пишу, прояснюється мені в голові: згадка про впливових соціалістів приводить мене просто до Мазуренка, що був у Відні, коли писалася ця стаття — Є. О.)

«Офіційні соціалісти знаходяться під великим впливом російських більшовиків, по самій своїй натурі завзятих централістів. Але навіть і цей вплив не помішав італійським соціалістам виступів з посередництвом у боротьбі російських більшовиків і українських соціалістів. Лист, з яким звернулися члени центрального комітету Італійської соціалістичної партії до воюючих сторін, збудований на трьох пунктах: Великокоросії та Україні загрожує реакція; російські більшовики визнають конфедерацію; українські стоять за самостійність. Але для

справжніх соціалістів ці два принципи дуже близькі. І без великої втрати для справи два вороги могли б стати друзями; тим більше, що в інтересах трудових мас тієї і тієї сторони — якнайближче закінчення війни. Тому то італійці дозволяють собі запропонувати і великоросійським і українським товаришам своє посередництво».

«Лист більше ніж два з половиною місяця тому був пересланий до Москви і на Україну. (Свого часу мені казав В. Мазуренко, що його про це повідомив В. Винниченко — С. О.). Як кажуть, серед українських соціалістів він викликав симпатії та зацікавлення. Але з боку росіян ще й досі, коли не рахувати за таку відповідь їхній теперішній наступ на Україну, відгуку немає. Деякі скептики пояснюють, що ініціатива посередництва могла з'явитися серед італійських офіційних соціалістів не без впливу також російських більшовиків, поки їм було тяжко на фронті. Але тепер, коли фортуна знову повернула до них своє обличчя, і Троцькі вважають себе панамі ситуації, потреба в посередництві пропала, і самий лист, до відповідного часу, захований під суку...

«А тепер ситуація в Італії для нас якнайкраща. Правда, і тут, як і всюди, не завдяки нашій дипломатії, а радше навпаки. Як десь у Л. М. Толстого сказано: „Видужав, не зважаючи на те, що багато лікарів його лікувало!“ Коли здобудемо визнання і самостійність, то не завдяки нашим військовим, торговельним і політичним місіям, а завдяки економічній кон'юктурі. Або: Так нам на роду написано! Як кажуть баби-шептухи. А вони всюди є. І, мабуть, у дипломатії більше, ніж деінде...»

Дмитро Ісайович відповів на мого листа від 4 лютого. На жаль, ані в справі Національного українського комітету, ані про зачеплені мною принципові проблеми — ні слова. Запитає тільки, чи я коли працював у кооперації і наскільки знаю мови французьку та англійську, чи можу перекладати на них з української.

«... Я, після виходу з делегації, був запрошений „Оцуксом“ захищати інтереси української кооперації перед „Консей сюпрем“ (Найвищою радою — С. О.). Може нам доведеться розширяться, то я зможу запропонувати Вас кооператорам...»

Ні, в кооперації я ніколи не працював і навряд, щоб з того вийшло щось путне... Проте, лист Дмитра Ісайовича нагадав мені, що кілька днів тому прийшов до нашої місії лист до Д. Антоновича від Володи-мира Тимошенка у справах нашої кооперації:

«Високоповажаний Пане Голово!

«Дуже дякую Вам за вказівки, які Ви подали мені листом з 15 січня, ч. 232. Тут весь час доводиться мені боротися з усякими інтригами, які ведуться у зв'язку з договором з американським урядом. У виконання наказу від 12. X. 1919 все майно, що знаходиться у Франції,

передано в розпорядження української кооперації, яка одержала завдання доставити його на Україну. Представником кооперації для цієї справи призначено Сергія Сидоренка. Я вважаю його дуже надійною людиною і працюю тепер з ним. Тому що він перебуває головню в Лондоні, я завідую цією справою безпосередньо у Франції.

«Всі інтриги наших ворогів привели до того, що тепер доля нашого майна дуже непевна, бо американці мають намір анулювати договір з українським урядом. Але ми ведемо вперту боротьбу від імені української кооперації і надіємося справу виграти.

«Послідня постанова Найвищої ради щодо економічних зносин з колишньою Росією через кооперативи дає можливість українській кооперації вийти на міжнародну арену. Тепер ведемо акцію, щоб переконати паризьку дипломатію не робити тієї помилки з московською кооперацією, яку вони зробили з Денікіном.

«Моя думка, що Іатлія зокрема зацікавлена вести справи безпосередньо з українською кооперацією в Києві і Одесі, а не йти через Москву.

«Рахуємо тут на Вашу підтримку в цьому напрямі. Надіємося, що представник кооперації, п. Перепелиця, знайде Вашу дипломатичну поміч...»

\*

На підставі розпорядження члена Директорії Андрія Макаренка від 22. I. 1920, ч. 132, що ним видатки на пресу нашої місії зведено до 7 200 лір на місяць, В. Мазуренко видав наказ з датою 3. II. 1920, за яким штати пресбюра представляються в такому вигляді: Завідувач пресового бюро Євген Онацький — 1 000 лір; співробітник Всеволод Шебедев — 500 лір і помешкання; співробітник Іван Гриненко — 500 лір; друкарі і експедиція — 200 лір, видання гектографічних бюлетенів — 350 лір; друкування агітаційно-інформативної літератури — 2 000; переклади, платня співробітникам за літературну роботу, кореспонденційна робота — 600 лір; непередбачені видатки — 500 лір.

Попередня умова з п. Бальмен касується, і завідувачеві доручено домовитися з нею щодо писання перекладів та статей, на що передбачено максимальний фонд 500 лір. Її виділено тому, що раніше вона, одержуючи платню, її не виправдувала своєю працею «за браком часу». Тепер вона мала одержувати заплату за кожну написану статтю.

На асигновані для бюро гроші вона має друкувати: «Ля Воче дель Україна», бюлетені італійською мовою тричі на тиждень, щоденні огляди італійської та французької преси; дві доповіді на місяць про внутрішні справи Італії, статті і замітки для італійської преси.

# ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

## АНТІН В. ІВАХНЮК: ДО ПИТАННЯ НАШОГО ПРАВОПИСУ

У «Зауваженнях до правопису» («С» ч. 3 за березень 1967) Іван Манастирський виявив на прикладах дуже докладно всі труднощі у засвоєнні нашого правопису. Його справді важко опанувати безпомилково. Найбільша ж його складність у написанні слів, запозичених з чужих мов, і поготів у двох випадках: *z-г* і *л-ль*, крім ще інших.

Маємо на думці т. зв. «харківський правопис», що його прийняли наші наукові установи НТШ і УВАН. Проте, хоч він нас усіх зобов'язує, наша спільнота поза Україною, і то частина її провідної верстви, його не прийняла, чим спричинила правописний хаос.

На жаль, і це треба підкреслити, не з мотивів недосконалости самого правопису та частина нашого суспільства виявила нездисциплінованість, але з чисто політичних мотивів, мовляв, «Москва накинута нам такий правопис». Здається, що така думка далека від дійсности. На нашу думку, сама складність правопису вказує на те, що його автори не тільки йшли на поступки галичанам (як це можна почути), але у великій мірі намагались янайбільше відрізнитися від росіян. Що при цьому зірвано з нашою правописною традицією, кожному філологу ясно.

З державнотворчого погляду ми народ, загально кажучи, не стійкий. Не шануємо своєї традиції. Скільки ми, наприклад, тепер натрапляємо труднощів, що відірвалися від старої нашої національної назви: Русь, русин, руський. Хто пам'ятає 20-ті роки в Галичині, той знає, як понижувано цю нашу найстаршу (з погляду вживання) назву. Тепер на міжнародному форумі ми мусимо з трудом її відвойовувати, бо суцід міцно її тримає...

\*

Ілюстрацією, як ми себе «рятуємо» від сусідів, може бути й недомагання нашого правопису, поготів у чужомовних написаннях згаданої вище групи літер. Ми в даному випадку пішли за нашими сусідами — поляками та росіянами. Адже з-поміж слов'ян нині тільки поляки пишуть чуже *л* (латинське, англійське, французьке тощо) м'яко, а частинно й росіяни у сполучі з *е* легион, легенда з вимовою — леґіон, легенда. Усі ж інші слов'яни (поминаємо білорусів, бо орієнтуємось незадовільно) пишуть і вимовляють твердо, хоч ступінь твердості *л* не всюди однаковий.

І ми споконвіку так писали, чого доказом тверде *л* у таких чи подібних словах: лавр, Палажка, апостол, Олекса, Лука, лев, осел, Павло, перла, латина, лоцман, маршал тощо.<sup>1)</sup>

Тим, звичайно, не хочемо сказати, що українська мова не засвоїла слів іншомовного походження з м'яким *л* (*ль*), як *льо*х, маляр, клямра тощо. Але вони так сильно вросли в нашу мову, що з правописного погляду не становлять жадних труднощів.

У деяких випадках доречно було б робити деякі винятки для семантичного розрізнення: лава — лява, клуб — клюб та подібне.

Говорячи про тверде *л*, треба зауважити, що й неслов'янські народи в своїй основі затримують вимову твердого *л*, хоч ця твердість не в усіх однакова. Адже деякі мають також і м'яке *л* (*ль*), як італійці, португальці чи інші. Для нашого вуха ця твердість м'яка, але все ж таки вона тверда. Навіть народи, що говорять тією самою мовою, як англійці, американці та канадці, не згадуючи інших, у вимові *л* дуже різняться щодо твердості. Коли візьмемо південних слов'ян — сербів і хорватів, що їх мову вважають у своїй основі тотожньою, перші вимовляють *л* цілком твердо, другі — м'якше. Ну, а наше *л* чи всюди однакової твердості, наприклад, у полтавця і галичанина? Тим то у вимові чужих слів стосуватися до їх оригінального звучання — мало оправдане.

Подібна справа з літерами *г* та *ґ*. В українській мові *г* з'являється в 14 стол., що передавалося на письмі буквами *кґ* і то в окремих випадках в іншомовних словах.<sup>2)</sup> До того часу наша мова знала тільки *г*. Якби «харківський правопис» пішов за традицією і в основі залишив *г*, а тільки в окремих випадках допустив *г*, не було б ускладнень у правописі і з цього погляду. Одначе тут знову зроблено поступку вимові іншомовних слів. Інші народи цього не роблять. Наприклад, російська, болгарська, хорватська чи сербська мови цілком не мають нашого *г* і не турбуються тим, що ми пишемо: Гімалаї, вони — Гімалаи (з вимовою — Гімалаї), а серби — Хималаји (вимова — Хімалаї). Чому саме ми маємо журитись тим, хто як вимовляє, і поготів, коли це не спричиняє якоїсь значеневої неясности. Ми не бачимо потреби писати, наприклад, «аграрний», «генерація», «агрономія» і подібне, коли більшість українців говорить — «аграрний», «генерація», «агрономія».

Літеру *г* треба затримати там, де вона має свій оправданий сенс, як у небагатьох наших словах типу — геґати, гніт, гедзь, ганок тощо і в прізвизах, зокрема в чужих — Гете, Галлей, Гарібальді, Грібодов. Адже треба упрощувати, а не ускладнювати правопис.

<sup>1)</sup> Л. А. Булаховський. Нариси з загального мовознавства. Київ 1955. «Запозичання слів», стор. 99—116. Також Синявський.

<sup>2)</sup> М. К. Грунський — П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів 1941, стор. 79.



\*

На наш погляд, ми повинні нав'язати у правописній справі до своєї традиції, не зважаючи на те, чи наші сусіди або хто пишуть так чи інакше. Англійці, наприклад, не турбуються тим, що їхня мова посідає коло 60 відсотків французьких слів. Чому ж ми маємо журитися, чи в чийсь мові дана літера звучить м'якше або твердіше, чи вона г? Ми ніколи не пристосуємося до інших, а тільки утруднимо свій правопис. Наша мова має свої закони і до них треба пристосуватися.

Але, щоб навести порядок у нашому правописі, треба нам позбутися своїх комплексів у першій мірі. Сучасна наша правописна суматоха — це відбитка нашого мислення. Насамперед — непошанування своєї традиції та своїх фахівців. Далі наша нездисциплінованість і непоінформованість про своє. Крім того, у нас проявляються комплекси іншої природи: через недостатнє знання свого дошукуємося «ворожих затій» там, де їх насправді немає. Ми без розбору, і поготів — галичани, щб на чиюсь думку безпідставно вважається «не нашим», відписуємо своїм сусідам, зокрема росіянам і полякам.

З другого боку, ми для всіх хочемо бути зрозумілими або надто докладними, хочемо уподібнитися до свого оточення, а не намагаємося затримати свій окремий характер, характер одного свідомого своєї вартості народу. Тому ми міняємо свої імена, скорочуємо свої прізвища тощо, бо, мовляв, для англійця, або якогось іншого чужинця вони не зрозумілі, надто довгі тощо. Ми нагинаємо до чужої мови і свій правопис, щоб докладно віддати чужу вимову, хоч це марні зусилля. Так ніхто, хто себе та свою традицію шанує, не робить. Чи треба додавати, що мало хто таких шанує і з такими рахується? Ми всі є свідками, як світ рахується з росіянами, не зважаючи на їх жорстоку колоніальну політику супроти народів у своїм царстві. Але ніде правди діти: вони свого тримаються, своє люблять і своє іншим так чи так накидають.

\*

Хотілося б зробити деякі зауваження до статті І. Манастирського. В основі ми з ним погоджуємося щодо труднощів у засвоєнні нашого правопису та його непослідовності в багатьох випадках у словах іншомовного походження. Проте деякі його погляди видаються нам, маючи на увазі упрощення правопису, такими, які його не упрощували б. Щодо вимови чужомовних слів він питає: «Чи справді доцільно й необхідно принатурювати їх до простонародної вимови, замість затримати їх у звучанні такому, яке є в інтернаціональному вжитку?» А чи є таке інтернаціональне одне й таке саме звучання всюди? Візьмімо хорватське *h* (сербське — *x*) не всюди воно має однакове звучання. В основі відповідає нашому *x*, але деколи й нашому *z* (Hercegovina, по-сербськи, Херцеговина), бо воно в народній мові часто *ʔvatski* не чу-

ється, наприклад 'rvatski (хорватський). Про вимову *л* ми вже згадували.

Щодо розділових знаків в нього вийшло деяке непорозуміння, бо він їх розглядає надто шабльоново, зокрема щодо вставних слів і коми, мовляв, де її треба ставити, а де ні. Йому не ясні зауваження у М. Возняка: «здебільшого відділяються комами» (вставні слова). Здебільшого тому, що в багатьох випадках кома залежить від логічного наголосу, тобто — щό ми хочемо висловити. Найкраще це видно на прислівниках, коли вони вставні слова, а коли звичайні члени речення. Для прикладу: подаємо за О. Синявським<sup>3)</sup>:

1. Йому це певно відомо — і — Йому це, певно, відомо.
2. Навколо видно далеко — і — У них, видно, жучки в голові.
3. По-моєму таки не вийшло — і — По-моєму, треба вже йти.

У першому випадку (без коми) висловлена впевненість про щось, а в другому (з комою) — припущення, здогад тощо. Подібну трудність для автора становить дісприслівник «без додаткових слів», як Шевченкове — «Співають ідучи дівчата». Чому без коми? Адже тут це звичайний прислівник. Якби Шевченко написав — «Співають чудово дівчата», небуло б жадного сумніву, що кома тут зайва. Це ми добре відчуваємо в говореній мові. Тим то подані ним приклади можуть мати ко́му й ні, залежно, на чому він ставить наголос. Наприклад, у реченні: «Можливо він може це зробити.» Якщо він ставить наголос на *він*, то кома зайва; якщо ж на *можливо*, то треба, бо це вставне слово, і поготів коли він це можливо переставить: «Він, можливо, може це зробити».

Важко погодитися з автором, коли він говорить про *советський* правопис, думаючи під цим *український*. Адже *советський* може бути і російський, і грузинський чи ще інший. Але ніяк не можна погодитися з ним, коли він надто гостро висловлюється про «тутешніх русифікаторів», коли хтось пише чи говорить: письменності, послідовності, пропаганда, інтелігенція тощо, бо так є в багатьох наших діалектах,<sup>4)</sup> а діалект нашої мови не може бути русифікаторським чинником. До речі, росіяни зовсім не вимовляють *г* (крім діалектів), але *г*, отже, при чому тут російська вимова. Такі прояви можна кваліфікувати тільки так, що вони не згідні з нашим сучасним правописом, що вони діалектні.

Не можна говорити, що «наш правопис мертвий на Україні і майже мертвий у діаспорі», бо дійсність інакша. Не зважаючи на те, що на Україні в нашому правописі є значні втручання російського правопису, зокрема в назвах чужих місцевостей (Бельград, Одер, Шанхай тощо),

<sup>3)</sup> Олекса Синявський. Норми української літературної мови. Львів 1941, стор. 304; а докладніше: «Розділові знаки» стор. 348—357.

<sup>4)</sup> Ф. Т. Жилко. Нариси з діалектології української мови. Київ 1966. В. С. Ващенко. Полтавські говори. Харків 1957.

а то й у своїх (Брест і капітальне — Пшемисль, тобто Перемишль, Ровно, Луганськ, замість — Луганське тощо, — тамошній український правопис, відповідно до сучасних важких умов, упорядкований і в своїй основі пішов за традицією. А поза Україною він також не мертвий чи майже мертвий; можна сказати, що наша здисциплінованість — мертва; і тут навіть наші найкращі мовознавці нічого не вдіють, хоч можуть ухвалити ідеальний правопис. Якщо ми не здобудемося на пошану свого, своїх учених, наукових установ і не виявимо загальної здисциплінованости, — шкода думати про одностайність нашого правопису.

---

ДВІ КНИГИ  
ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ

Іван Кошелівець (упорядник):

**ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР**

Іван Кошелівець:

**СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР**

«Панорама» — у розмірі 368 сторінок — вибір поезії, прози та критики за останнє десятиріччя підрадянської української літератури.

Ціна — 2,95 дол.

«Сучасна література» — у розмірі 380 сторінок — широкий критичний огляд підрадянської української літератури з низкою екскурсів в історію її становлення та літературних портретів. На матеріалі останніх років автор визначає також тенденції та перспективи дальшого розвитку літератури в Українській РСР.

Ціна — 3,40 дол.

Ці книги ще можна набути в книгарнях або безпосередньо в видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue, New York, N. Y. 10025

---

## СЕРГІЙ ДОМАЗАР: **ДОВЕРШЕНА УКРАЇНСЬКА АБЕТКА**

(Проект)

Не може бути жадного сумніву в тому, що коли б велика українська національна революція, яка розпочалася пів століття тому, у 1917 році, і триває ще й тепер, була досі завершена створенням тривалої, міцної, незалежної української держави в тій чи іншій формі, то досі довершено було б також чимало життєво важливих справ українського народу, а серед них і справу української абетки.

Майже до самої появи Української Народної Республіки, найпершої новітньої держави українського народу, справа української абетки стосувалася майже виключно тільки письменників українських, починаючи з Івана Котляревського. Через відсутність власної української держави не було в тій абетці такої колючої потреби, за якої тільки й могла б вона, як і в інші народів, розвиватися нормальним темпом і в свій час.

Та все ж вона розвивалася невинно, протягом віків. Спочатку позбулася вона багатьох її непотрібних літер у запозиченій із грецького алфавіту кирилиці. Далі поступово стала вона впроваджувати свої питомі літери задля звуків, яких не було у греків і задля написання яких не було знаків у кирилиці.

Цей процес ішов з однаково повільним темпом також і після створення т. зв. «гражданки» на початку XVIII століття, що була спрощенням написання кириличних букв, наближенням кирилиці до написання латинських літер.

Але ще й до появи гражданки в старій кирилиці уже з'явилися нові, чисто українські літери я, е, г. Її запровадив Смотрицький (див. «Ен-

циклопедія українознавства», словникова частина 3, стор. 1030).

Після появи гражданки впроваджено до української абетки літеру і. Її вжили в своїх писаннях Рудченко і Желехівський (див. там же).

1907 року, тобто рівно за 10 років до створення Української Народної Республіки, з'явилася усталена на той час українська абетка у «Словарі української мови» Бориса Грінченка в такому вигляді:

А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж, З, И, І, Ї, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ю, Я.

Як бачимо, поява друком цієї абетки, та ще й у такій капітальній і надзвичайно важливій для українського народу праці, була саме вчасна. (Щоб уникнути непорозумінь, зазначаю, що останнє слово вжито тут у звичайному розумінні згідно з українською літературною мовою, як «саме в належний час». У Галичині це слово вживано у невластивому українській літературній мові розумінні, як «раніше належного часу»).

Бо всього тільки за десять років після появи цієї абетки і цього «Словаря» виникла модерна українська держава, а в ній постала величезна потреба застосовувати ту абетку в усіх галузях державного і суспільного життя, на полі не тільки літератури, а у школі, в урядових установах, у наукових працях, коротко кажучи, у чисто всіх галузях українського життя.

Ця абетка виявилася довговічною за новітню українську державність. У цій абетці тільки пізніше змінено порядок літер в останньому ряді, перенісши літеру ь на самий кінець.

Тож абетка пережила самостійну українську державу. Але і в несамостійній Українській Радянській Соціалістичній Республіці залишилася вона урядом визаною абеткою після т. зв. українізації.

Серед українських мовознавців 20-х років нашого століття існувало розуміння недовершеності «Грінченкової» абетки. Отоді ж то, саме за часів українізації, скликано спеціальну мовознавчу конференцію (див. статтю В. Чапленка «Як би слід було реформувати наше письмо», «Нові Дні», Торонто, грудень 1961). На тій конференції запропоновано учасникам кожному окрема тут же дати свій проєкт літер для віддання одним знаком на письмі т. зв. африкат дж і дз, що пишуться і досі двома літерами кожна. Таке написання недобре тим, що з часом могло б виникнути роздільне читання цих літер, а первісні звуки могли б і зовсім зникнути.

Це означало б звукове збіднення української мови, це була б утрата однієї з її питомених властивостей. Ось чому потреба створення спеціальні знаків для звуків дж і дз — це потреба конечна, вона є в інтересі збереження звукового багатства і звукової своєрідності української мови.

Але на згаданій конференції не пощастило створити якихось прийнятливих простих і легких до написання знаків. Можливо тому, що жадний винахід, як індивідуальний творчий акт, не може бути наслідком колективних зусиль. А, може, й тому, що, як свідчить В. Чапленко у згаданій статті, настанова на конференції була така, що треба, мовляв, для кожної африкати створити знак, у якому були б елементи з уживаних для написання даної африкати знаків. Отож і в самій постанові була орієнтація на складність. А складність — річ непрактична.

Так чи інакше, а тодішня спроба винайдення згаданих знаків провалилася. А тим самим провалилася й

спроба довершення української абетки.

Проте мовознавство потребує окремого знаку на означення кожної даної фонемі. Тож, мабуть, саме через це і створено, чи не після згаданої конференції, складні знаки, як комбінації з елементів двох літер кожний, якими й послуговуються українські радянські мовознавці і донині у спеціальних наукових творах. У тих же творах на означення звука г одразу по війні уживано латинського g, а пізніше деякі сміливці почали користуватися і «націоналістичною» літерою ģ. (Див., наприклад, гасло «Українська орфоепія» в «Українській радянській енциклопедії», том 15, стор. 104).

Та ті знаки надто складні, щоб можна було думати, що їх уживатимуть у досконалі абетці майбутнього, за життя українського народу у своїй вільній незалежній державі.

Дуже скоро після згаданої спроби поліпшення української абетки розпочалося гоніння з боку Москви на т. зв. «український буржуазний націоналізм». Кожен партійний росіянин на Україні вбачав той націоналізм серед усього іншого також і в найменшій спробі українських учених удосконалювати свою абетку.

Політичним російським діячам на Україні, таким як Постишев, уже й без усяких поліпшень українська абетка здавалася націоналістичною. Щодо Постишева, то він розпочав свою більшовицьку кар'єру в Сибіру і на Далекому Сході, але вже 1923 року надіслано його до Києва, як око Москви, «на керівну партійну роботу». Так пише УРЕ. Далі він перебував у Харкові до 1930 року, як секретар ЦК КП(б)У. Після трирічної перерви, під час якої він був у Москві секретарем ЦК ВКП(б), його знову надсилають до Харкова, цього разу вже як Сталінового намісника на Україні, з дорученням розгромити «український буржуазний націоналізм». Постишеву і його

підручним російським більшовицьким єдиномедіумом могло й без наказу згори здаватися обурливим те, що в українській абетці взагалі могли бути якісь там літери, відмінні від російської азбуки.

Понад усе ж їх драгувала чомусь літера г. На думку Постишева і його підручників, мабуть, основна різниця між «двома братніми мовами» полягала, як могло їм здаватися, в різній вимові російського г. Як відомо, росіяни читають своє г, як українці г. А українці навпаки, навіть говорячи російською мовою, вивченою на Україні, вимовляють вони ту російську літеру г, як українське г. Тому й могло Постишеву здаватися, що варто тільки виполоти з української абетки літеру г, як українці втраять основну відмінність їхньої мови від російської, а далі вже не важко буде поступово нагнути їх і до «соціалістичного злиття мов», чиятай — до простого зросійщення.

Сказано — зроблено. І, мабуть, то не був собі якийсь там випадковий збіг обставин, що саме страшної пам'яті 1933 року, коли штучним голодом на накази з Москви винищено було мільйони українських селян, одночасно було й виморено з української абетки літеру г. «Контрреволюцією» (тобто найсуворіше караним політичним злочиним) стало вживання її на письмі.

Так у підлеглій Москві УРСР відкинуто українську абетку назад, аж до XVI століття, коли ще не було в ній літери г, а відповідний звук доводилося означувати на письмі через комбінацію літер кг тощо. Та після Постишева не можна було на смілюватися навіть і на вживання тієї комбінації кг. То було б «замаскованою контрреволюційною спробою» відродити «націоналістичне» г. Ненависну літеру треба було вирвати з коренем.

У Грінченковій абетці було 33 літери. Тепер у радянській українській абетці є їх тільки 32.

Ця дуже незручна абетка з XVI століття, під терором накинена Україні XX століття, вживається в під-

леглій Москві УРСР і досі. А незручна ця абетка страшенно. Не тільки в написанні чужомовних прізвищ і географічних та інших назв. (Іх, між іншим, звелено українцям писати всупереч їхній вимові на російський штиб: Хемінгвей замість Гемінгвей, Хельсінкі зам. Гельсінкі тощо). Є ж досить чисто українських слів (як геллотіти, гедзгати-ся, гудзь тощо) і перейнятих з чужих мов, але вже відчуваних як свої власні (як ганок, гзимс тощо), написання яких через г уводить страшенну плутанину.

Варто, наприклад, прочитати радянське повенецьке видання роману Гната Хоткевича «Камінна душа», що в ньому, як відомо, усі власні слова дійових осіб гуцулів віддано їхньою говіркою. А в говірці тій, як відомо, є чимало слів, у яких д перед м'якою голосівкою звучить як г (наприклад, тівка — дівка, гід — дід тощо). У згаданому виданні в усіх таких випадках гуцульське г механічно замінено літерою г, що перетворює цю чудову літературну пам'ятку гуцульської говірки на нікому не зрозумілу і на нінащо не подібну якусь абракадабру, а в цілому на купу макулятури.

Відчуття недовершеності української абетки на еміграції (де збережено літеру г і незалежний український правопис 1929 року) у мовознавців є. Воно проявляється час від часу у пропозиціях цілковитої фонетизації абетки (з чим не слід плутати фонетизації правопису, як от за спроби П. Куліша в минулому столітті писати оцяця замість отця, тіціці замість тілці, ш черева замість з черева, ж жоною замість з жоною тощо).

З пропозицією фонетизувати українську абетку виступив В. Чапленко у згадуваній вище статті — «Як би слід реформувати наше письмо».

Цей виступ нашого мовознавця залишився (скільки автор цих рядків знає) без відгуку з боку спеціалістів. Понад рік пізніше в тому ж самому журналі «Нові Дні» за лю-

тий 1963 року тільки підписаний нижче відгукнувся на згадану статтю В. Чапленка своєю реплікою під наголовком «Цілковита фонетизація непрактична». У тій репліці я вказав на непрактичність пропозицій В. Чапленка і зі свого боку запропонував довершити українську абетку впровадженням у неї трьох літер: **Öö, Jj, Zz**. Перша літера в цьому ряді мала б, на мою думку, заступити непослідовне теперішнє написання **й** та **ю**, ставши в ряд з наявними в ній літерами **я, ю, є, і**, що виконують ту ж саму функцію.

Латинського **j** (йота) я пропонував на означення українського звука, тепер відданого на письмі **дж**, вказуючи на простоту тієї літери і на приклад уживання її на означення подібного звука в англійській мові. Я висловив також припущення, що ця літера через практику розуміти під нею йота матиме трудності за схвалення її нашими славістами. Латинський **z** (зет) я пропонував на означення звука, який пишемо **дз**.

Ця моя пропозиція, скільки знаю, також не знайшла жодного відгуку з боку спеціалістів. Можливо мовчанка була наслідком природного для спеціалістів погляду звисока на виступи профанів, казав я собі. Але ж, між іншим, і виступ В. Чапленка, спеціаліста, теж не знайшов відгуку. Тож, може, є й якісь інші причини на те. Але мовчанка мене не клопотала. Клопотала мене свідомість, що справді латинський йот не був би добрий для української абетки через вище викладені причини.

І час від часу думка моя верталася до цієї справи, аж поки одного дня ця проблема стала перед моїм внутрішнім зором розв'язаною. А що, подумав я собі, і чому? Згадавши той нещасний латинський йот, — що коли б позбавити його крапки над ним, а задля ще більшої виразності перекреслити його трохи нижче його верхка ще й коротенькою поземною рискою?

Після того, нехай спеціалісти думають чи кажуть що тільки їм зав-

годно, я вже бачу українську абетку справді довершеною. Читач знайде її трохи нижче.

### Довершена українська абетка

**Аа Вв Вв Гг Гг Дд Ее Єе Жж Зз Ии Іі Іі Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Шш Щщ Юю Яя Öö Jj Zz Ъь**

#### Примітки:

**ö** відповідає дотеперішньому **й** та **ю**.  
**j**) відповідає дотеперішньому **дж**.  
**z** відповідає дотеперішньому **дз**.

#### Приклади:

Відродження нації. Пробування слов'ян. Нехоженими стежками. **Ого** не попережено про небезпеку.

Тут заплітали **йереґелі**, **дрібушечки** на **головах** («Енеїда» Котляревського). Почали вже люди **йергати**, що то **вн** сам підпалив хату (Словник Гринченка). **Цур** тобі, **пек** тобі, яка **йен**юриста: я купив тобі **личман**, це **й** трохи **намиста** (Словар Гринченка).

«Чом ти, **öлопе**, не **кланяєшся** **панові Возному?**» («Наталка Полтавка» Котляревського).

**Öсип** порався в **пасіці** серед **бїл**. **Бїоли** **зижчали** навколо **нїго**, кілька їх **повзали** по **нїму**, але **жодна** **й** не пробувала **вїгїнути** **öго** своїм **жалом**. У **квітці** **длубався** **волохатий** **їміль**.

**Микола** **Јеря**. **Јек** **Лондон**. **Іван** **Зюба**. **Євґен** **Зиндра**. **Майк** **Оґансен**. **Овтух** **Јенґелій**. **Нью-Орк**. **Окоґама**. **Нью-Јерсі**.

Оскільки за всякої спроби створення довершеної абетки практичні моменти повинні відігравати велику роллю, то нижче я подаю також і проект доцільного, на мою думку,

\*) Як відомо, автор пропонує перекреслити цю літеру поземною рискою. На жаль, такої літери немає в ужитку. — Ред.

розташування літер цієї абетки на клявіатурі звичайної писальної машинки, що в основному (крім горішнього рядка) не відбігає від традиційного і випробуваного практикою зразка.

Доцільне розташування цієї абетки на клявіатурі писальної машинки

? 2 4 5 6 7 8 9 Ö Ğ Ĵ Z  
! - " ( : . ) , ö ğ ĵ z

Й І У К Е Н Г Ш Щ З Х  
й і у к е н г ш щ з х

Ф І Ц В А П Р О Л Д Ж  
ф і ц в а п р о л д ж

Я Ч Є С М И Т Ь Б Ю  
я ч є с м и т ь б ю

Автор хоче надіятися, що читач ласкаво пробачить йому, не спеці-

ялістові, деяку нерівність літер, надто нових. Автор в уяві своїй бачить досконале виконання нової літери спеціалістом гравером, коли вигляд її зможе викликати тільки захоплення у користувача досконалою абеткою. Той читач, автор вірить, оцінить усю простоту, стрункість і красу нової літери. Мені здається логічним, що оскільки справа української абетки є справою політичною на нашій батьківщині, то нема чого чекати на довершення і вдосконалення української абетки там. Радше, навпаки. Можна чекати ще дальших спроб деградувати і, може, цілковито спотворити або заборонити її. Тому й здається мені, що нам, на еміграції, не слід цуратися спроб удосконалювання української абетки, чи відсувати цю справу у далеке й туманне краще майбутнє.

Тим то й наважуюся я подати мій проєкт довершеної української абетки на розгляд і суд спеціалістів та читачів.

---

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку книжка есеїв та мистецької творчости п. н.

### ГНІЗДОВСЬКИЙ

Книжка має 180 стор., у тому числі 60 стор. репродукцій образотворчих праць мистця.

Ціна: в м'якій оправі — 3,5 амер. дол., у твердій — 5,— амер. дол. або рівновартість цієї суми в даній країні.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog“, Inc.  
875 West End Ave., Apt. 14B.  
New York, N. Y. — 10025, U.S.A.

або до видавництва «Сучасність».

---



## КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

### Про самотню людину — очима молодого читача

*ІВАН БАГРЯНИЙ. Людина біжить над прірвою, роман. Вид-во «Україна», Новий Ульм—Нью-Йорк, 1965, 320 стор.*

Творчість І. Багряного, як рідко котрого українського письменника на еміграції, несправедливо оцінена критиками, які в цій творчості шукали передусім політичних елементів і не збагнули глибокого гуманізму письменника. Всі ж твори І. Багряного присвячені людині — прообразові Бога, поставлений у межову ситуацію; людині, яка перемагає в життєвій боротьбі.

Завершенням його літературної творчості треба вважати роман «Людина біжить над прірвою», який опублікований після смерті автора. У цьому творі він найглибше продемонстрував свою філософію. І, може, тому, що в цьому творі відсутній, так би мовити, настірливий патріотизм, і тому, що твір написаний вимогливіше, критика не звернула на нього належної уваги.

Коротко про зміст. Герой роману Максим Колот стоїть між двома воєнними фронтами. Події відбуваються в 1943 році; німці, перед переслідуваннями яких Максим тільки що врятувався, відступають у пещіру; місто з другого боку вже обстрілюють більшовики, від яких Максимові також не очікувати нічого доброго. Максим надто гордий, щоб приєднатися до німців, і він рішений залишитися в місті, керуючись при цьому обов'язком супроти своєї родини, а передусім супроти новонародженого сина. Але в місто повертається давній ворог, а з ним давні переслідування: арештування, завершене смертним присудом. Перед Максимом розкривається пропасть: не так тому, що він стає вічна-віч смерті, як радше тому, що це пропасть глибокого людського падіння; герой втрачає віру в людину, в сенс життя взагалі, він втрачає волю до життя. Різні епізоди в тюрмах та під час маршу колони смертників ставлять Максима в ситуації, самі собою незначні, які знову показують йому всю красу людини і всю людяність тих, хто призначений на безмежне терпіння. Ці

епізоди наново збуджують в душі героя волю до життя, і він останніми зусиллями (як фізичними, так і моральними) втікає. Лише тепер починається його «біг над прірвою», — біг, що створює епос про самотню людину, яка сама одна бореться і накінець перемагає. Ніби щасливе закінчення: останніми силами герой доходить до рідного порога; закінчення, захмарене гулом канонади в далечині і поверненням більшовиків. Але шлях героя ще не закінчився.

Контрастивими протиставленнями виведена в романі філософія Багряного. Соломон, переконаний марксист, осібноє принцип людини, — безвольної піщини в механізмі світу, — яка сама не має виглядів, щоб вижити, і тому повинна (бо ж іншого виходу немає) пристосуватися до ходу справ світу. А, з другого боку, маємо Максимовий погляд на життя (одночасно — це погляд Івана Багряного): людина має можливість та обов'язок впливати на хід подій, на справи світу. Багряний доводить, що саме його погляд слушний: він ставить Максима в межову ситуацію, в ситуацію критичну — і показує, що людина таки спроможна бути чимось більшим, ніж піщиною або цифрою.

Однак вартість роману лежить не в продемонструванні цієї життєвої філософії, а в захопленні читача, який ідентифікує себе з героєм і якому болить, що довкілля героя таке жорстоке, таке нелюдяне.

Формально беручи, треба сказати: хоч І. Багряний назвав свій твір «романом», він не відповідає класичним засадам роману: окремі епізоди належно не розгорнуті; у творі бракує дальших головних персонажів, як також бракує взаємопов'язання та взаєморозвою подій. На мою думку, це — радше епос, тобто давня форма оповіщення героїв та їхніх подвигів.

Загубленість людини, її самотність у боротьбі, перешкоди, що утруднюють шлях до перемоги — це все сто-

сується не тільки української людини в другій світовій війні, а й будь-якої людини, що, стоячи між двома ворожими таборами, була засуджена на смерть; це все з'ясовує ситуацію людини у війні взагалі. Багрянний вимагає від людини в такій ситуації позитивного ставлення до життя. Він сам таке ставлення посідає, інакше не постав би його твір про людину з волею до боротьби, з волею та відвагою йти власним шляхом. І він вірить у перемогу такої людини. Такий погляд на життя якоюсь мірою нагадує екзистенціалізм, але це погляд більше релігійний та позитивніший.

Своїм підходом представляти негативне докільля, щоб у той спосіб довести конечність свого позитивного, Багрянний нагадує Бернаноса, який також представляв невпорядковані суспільні відносини, щоб показати необхідність Бога.

Твір І. Багряного постав у 1949 році, тобто в час загального песимізму (а то й нігілізму), коли загубилася віра в ідеали, віра в людину. Отож можна дивуватися, що людина, яка особисто пережила стіль-

ки падінь людської спільноти, зберегла в собі стільки ідеалізму, гуманізму та оптимізму, що в своєму творі написала гімн про віру людини в себе та в свої спроможності. Очевидно постає питання, чи ця віра справді виправдана. Чи історія та щоденне людське життя постійно не заперечують цієї віри в людину? Чи впродовж своєї історії людина не дала аж забагато прикладів про свою нелюдність і про поразки перед самим собою?

Все ж таки треба подивляти людину Багряного, яка в час всевладності філософії Сартра і в час застережень Брехта перегукується з грецькою філософією про «людину — як міру всього». І саме в цьому — в актуальності проблематики самітної людини в її боротьбі з докільлям, з своєю людською природою та з природою взагалі, як також у загальнолюдському значенні твору і в його мистецько-стилістичних якостях — лежать сила та цінність Багряного «роману», що його треба зарахувати до кращих творів нашої літератури на еміграції.

Катерина ГОРБАЧ

### Збірник студійних матеріалів

*Український мирянин у житті Церкви, спільноти та людства. Матеріали «Студійних днів УХР» (Рокка ді Папа біля Риму, 13—16 жовтня 1963). Видання Українського християнського руху, випуск 3, за редакцією Володимира Янева. Париж—Рим, 1966, 418 стор.*

Студійні дні відбулися в Римі з нагоди 10-ліття організації Українського християнського руху. Цим Студійним дням і присвячений збірник. Збірник починається вступною статтею, де подається загальний огляд Студійних днів УХР, як: тло зустрічі, місце і розклад занять, учасники, літургії та участь владик, програма, зустрічі з українським духовно-культурним центром у Римі, аудієнція у Папи, наукова конференція українських наукових установ (НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ), концерт української пісні, загальна організація, публікація матеріалів Студійних днів.

Самі матеріали збірника розкладені в чотирьох розділах: 1) Дух і

дія Ватиканського вселенського Собору як підстава активності українських мирян у майбутньому; 2) Актуальні проблеми українського суспільно-політичного життя; 3) Огляди організованого життя мирян в окремих країнах; 4) Українець-християнин на тлі доби.

Перший розділ вміщає статті (доповіді): митрополита Максима Германюка — «Дух II Ватиканського вселенського Собору» й єпископа Володимира Маланчука — «Єкуменічні завдання Собору».

Митрополит Максим подає відомості про готування, мету, першу сесію Собору і висловлює жаль, що ні Українська Католицька Церква, ні Українська Православна Церква

на рідних землях силою обставин не змогли включитися в екуменічний рух. Він звертається до всіх українців включитися в цей рух християнського світу, щоб залікувати «рану поділу», що століттями «розкладає найкращі сили людства».

Єпископ Володимир коротко спинається на питанні, як Собор працював в екуменічному напрямі, підкресливши зокрема, як Собор працював узагалі під час трьох сесій (1962, 1963, 1964). Автор відзначає зокрема ухвали останньої сесії Собору, як догматична конституція про Церкву, декрет про екуменізм тощо.

Другий розділ починається статтею Дмитра Андрієвського «Об'єднання Європи й України», де порушуються такі головні питання: процес об'єднання і внутрішні та зовнішні чинники, що спонукують до об'єднання; зокрема велику роль відіграють економічні чинники, спільна база, політична конечність тощо. Розуміється, велика роль в цьому об'єднанні припадає Україні як посередникові між азійським Сходом і європейським Заходом.

*Євген Гловінський* у статті «Соціальна функція християнських рухів» підкреслив дві сторони християнства — звернення до Бога і звернення до людини. Першу сторону людина сприймає вірою, другу — своєю діяльністю, згідно з соціальними вимогами, бо й християнство виступило на арену історії також як явище соціального порядку, про що свідчить зокрема ставлення до соціальних проблем католицької Церкви, що виявилось в енцикліках пап (1891, 1931, 1961). Звідси основні напрямні християнського руху, який охоплює всі прояви людської діяльності, спрямовані на те, щоб засади Христової науки були втілені в життя.

*Орест Заревівський* говорить у статті «Сучасне становище на Україні й ролі еміграції» про останні зміни та процеси на Україні, зокрема дещо відмінний підхід до національного питання, більший тиск на поневолену українську націю, особливо в галузі культури, та панування теорії «злиття націй». На цьому

грунті випливають завдання і ролі еміграції перед батьківщиною. Найбільші завдання на культурному відтинку. Потрібна відповідна акція, бо кожна акція має відгомін на Україні. Потрібна систематична й фахова праця.

*Маркіян Заяць* в статті «Національна політика в діаспорі» насамперед вказує на неактуальність нині політики «відсторонення», діяння з «позицій власних сил». Така політика малонадійна. Навпаки, українська справа може заактуалізуватися лише як складова частина загальної політики, політики ширшого простору, ба навіть всього світу. У зв'язку з цим автор висуває основні проблеми, які стоять перед українською еміграцією. Однією з проблем української еміграції він вважає утворення політичних структур у країнах поселення, рівнобіжних українських структур, утворення кординаційного політичного центру українців на чужині, щоб створити підложжя для майбутнього покоління, яке мало б продовжувати діло батьків. Нарешті, проблема зміни поколінь. Виникає питання: якими будуть майбутні покоління українців на чужині? Автор твердить, що вони не будуть націоналістичними, але патріотичними: справу України, мовляв, найкраще буде їм видно з перспективи вселюдських ідеалів свободи і справедливості.

*Дарія Ребет* підкреслює в статті «Жінка в родині та громаді» постійну актуальність цього питання; вказується на ціло-практичний вклад жінок у ціле суспільне життя та велике значення жіночих організацій, які виникають, щоб служити суспільству і людині в ньому. Звідси увага жіночих організацій до життєвих і духових проблем сучасної людини, зокрема — родини, матері, дитини, молоді.

*Атанас Фіголь* в статті «Світовий конгрес вільних українців» подає загальну схему організованого життя українців на Заході. Крім загальної характеристики, автор подає аналізу важливіших секторів (церковно-релігійний, культурно-суспільний, економічний, політичний),

основні принципи правильної побудови суспільних організацій, ідею світового конгресу, різні погляди на характер і завдання конгресу тощо. Світовий конгрес вільних українців автор розглядає як «парламент і уряд української діаспори».

Останню статтю в цьому розділі Олег Штіль-Жданович присвятив темі «Потреба, можливості та форми „діалогу” між католиками і православними», де він висуває ідею Єдиної Церкви, яку створив Ісус Христос і яку, на жаль, люди поділили. Це дуже сильна проблема, і над нею треба багато працювати, тим більше що мова йде не про єдність церковну тільки, але й національну: роки церковного поділу залишили помітні сліди на національному тілі, і ці сліди в інтересі українців треба затерти.

Третій розділ присвячено головню розглядові організованого життя мирян в окремих країнах. Загальну характеристику християнсько-демократичних рухів подав Василь Федорочук у статті «Міжнародний християнсько-демократичний рух». Він вказав на відмінності між різними християнсько-демократичними партіями, але їх спільними основними принципами є принципи християнської віри. Відомості про діяльність християнсько-демократичних партій автор подав на підставі використаних джерел — програм і резолюцій з Бельгії, Західньої Німеччини, Франції, Італії, Голляндії, Люксембургу, Австрії, Швейцарії.

о. *Іриней Назарко* в статті «Братства та їх ролі в історії української Церкви» говорить про ролі братств, яку вони відіграли в історії, зокрема у вихованні молоді. А братські школи спричинились до поширення релігійної і національної свідомости. Братська школа в Києві послужила основою створення Києво-Могилянської Академії (1647).

З інших авторів *Юліян Костюк* говорив про католицькі сили в Австрії, *Петро Зелений* — про організацію світового апостольства в країнах Бенелюксу (Бельгія, Голляндія, Люксембург), *Петро Цимбалістий* — про християнські середови-

ща у Великобританії, *Василь Лосічко* — про католицьку акцію в Італії, *О.-П.* — про структуру організованого католицького життя поляків у Великобританії.

Нарешті, в четвертому розділі вміщено статтю Олександра Кульчицького і Володимира Янева.

Олександр Кульчицький порушує в статті «Український мирянин у духовій ситуації сучасности» питання релігії і філософії, двох діянок людського духа, що взаємно просякають одна одну в філософії релігії. Саме філософії релігії й присвячено основні розділи статті. В обороні релігії український мирянин повинен підготуватись з позицій сучасної філософії релігії.

Володимир Янів вказує в статті «Український християнський рух на тлі нашої дійсности» місце цього руху в українській громаді та його конкретні завдання в сучасну добу. Автор звергає увагу зокрема на побавлення діалогу з православними і звертається з закликом до всіх українців, незалежно від віровізнання, стати «прісним тістом» нашого загального національного завтра.

Як додаток до збірника подано ще «Документ»: фотокопія карти прийняття на авдієнцію у папи, слово митрополита Йосифа під час авдієнції, промова папи Павла VI до українців, італійська преса про авдієнцію, відгомін «Римських днів» в українській пресі та ін.

Збірник має 23 ілюстрації з різних моментів «Студійних днів». А в кінці подано біографічні нотатки авторів статей (доповідей). Крім того, на початку збірника подано список учасників — позамісцевих, що прибули на «Студійні дні» від різних українських установ та організацій, і — місцевих, що брали участь у конференції. Усіх учасників нараховується 70 осіб.

Видання цього збірника безперечно має велике значення як у галузі історії української культури, так і в галузі релігії, оцього великого чинника в духовому житті українського народу.

П. КОВАЛІВ

## ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

### Ще два епізоди з життя трудівників в УРСР

У Херсоні є передмістя Склотари. Це — робітниче селище, що має 10 тисяч мешканців. Робітники цього селища В. Цобенко, А. Лазарев та інші так розповідають у київській «Робітничій газеті» від 21 січня 1967 про свій побут:

«Тут немає... ні тролейбуса, ні кіна... Взимку і восени на вулицях непролазна грязюка. У селищі немає асфальтованих та брукованих шляхів і тротуарів. Через це й автобус до нас не доходить, і швидка допомога доїхати не може. Правда, раніше в нас був свій медичний пункт. Але потім його чомусь зліквідували. І лазню в селищі закрито. А нової не будують. Немає в нас і дитячого садка та ясел. За такою дрібницею, як учнівський зошит чи ручка, треба їхати в місто».

Це все на п'ятдесятому році «встановлення радянської влади на Україні» не в якомусь глухому кутку, а на передмісті Херсону, в робітничому селищі, що має розміри невеликого міста.

\*

Учитель М. Хвиль з Хоролу, Полтавської області, розповів у газеті «Правда України» від 11 лютого 1967 про свою термінову подорож з Хоролу до Києва і назад. Хоч за розкладом автотрасою мають їхати кілька автобусів на Київ, проте він даремно чекав на них. Перед його очима до Києва їхало багато дорожніх машин, але шофери відмовлялися брати пасажирів, бо боялися автоінспекції. Нарешті один шофер погодився за великі гроші взяти Хвилю з собою і привіз його до Києва, де він із запізненням полаго-

див свої справи. Про своє повернення до Хоролу рейсовим автобусом Хвиль розповідає так:

«Нарешті все з'ясував, поспішаю до каси. Черга метрів п'ять, власне не черга, а безладний натовп... Гвалт, тиск. А касирка не поспішає, з кимось розмовляє і покрикує на пасажирів. За хвилин п'ять перед відправленням автобуса гримнула дверцятами, хоч ще не встигла продати всі квитки. Мені пощастило взяти квиток, і я сідаю, а тих, що залишилися без квитка, і не підпускають близько. Вони тичуть гроші водіям, а ті, звичайно, неприступні. Одній дівчині пощастило ввійти до автобуса (до речі, він напівпорожній) і вона благає: „зрозумійте, я спізнююсь на важливу нараду, на мене чекають люди“. На захист її виступають пасажирки: „Візьміть“. Але водій викидає валізку, а пізніше виштовхує й пасажирку. Пасажири обурені, хвилюються, я починаю соромити шофера... Він кричить на всіх пасажирів: „Заткніть пельку, не ваша справа"... Автобус відправляється. Їде тільки 15 осіб і ще стільки ж залишаються на станції. На душі гірко, прикро. Доїхав я до своєї хорольської зупинки з запізненням. Останній місцевий автобус уже поїхав, і мені довелося решту шляху йти пішки в пізню ніч. Я ляв усе на світі...»

Аналогічні сцени трапляються на Україні щодня. Хто ж винен у такому бездушному ставленні до людей? Самі трудівники чи шофери, як твердить радянська преса? Чи «найпередовіша в світі система»?

А. К-ИЙ

## Отруєння питної води на Україні

Багата прісною водою Україна. Однак, за свідченням радянської преси, у багатьох районах, де ще недавно прісної води було вдосталь, тепер гостро відчутна її нестача. Рік у рік у газетах з'являються щораз тривожніші інформації про те, що колись чисті річки з прозорою свіжою водою тепер забруднені різними отрутами і нечистотами. Нові підприємства здебільшого збудовано так, що вони скидають величезну кількість шкідливих речовин у річки, які стають непридатними для постачання води населенню.

За словами начальника Укррибводу В. Кропивницького, Васильківський шкіряний завод так занастив притоку Дніпра річку Стугну, що вона перетворилася у «смердючу канаву, до якої не тільки люди, а й худоба не підходить».

У Вінницькій та Житомирській областях тече річка Гнилоп'ять, що належить до водного басейну Дніпра. Кореспондент газети «Правда України» А. Синиченко пише, що це тепер мертв'яка ріка: Бердичівський шкіряний завод перетворив її «у смердючий колектор». Синиченко наводить слова офіцера Орлюка, який питає, скільки ще часу населення буде примушене «терпіти подібне варварство»? І він стверджує: «Не десь на Сагарі, а в нас, на Україні, не вистачає прісної води. Не вистачає! У Бердичеві прісну воду ріки... перетворюють в отруту...» («ПУ» від 3 січня 1967).

Кандидат медичних наук Я. Костовецький скаржиться в київській «Робітничій газеті»: «Такі річки, як Калміос і Кальчик у межах міста Жданова забруднені настільки, що вони не можуть бути використані ні для питних, ні для культурно-оздоровних цілей».

Подібних повідомлень у радянській пресі з'являється багато. Основна водна магістраль Донбасу — Північний Донець далі інтенсивно за-

бруднюється промисловими стоками Слов'янського та Донецького содових підприємств, підприємств Лисичансько-Рубіжанського промислового вузла. Річки Інгулець і Саксагань настільки забито відходами Криворізького залізрудного басейну, що, за свідченням газети «Радянська Україна», «води їх не можуть бути використані для господарсько-побутових потреб і зрошення сільськогосподарських угідь». Забруднені Дніпро, особливо на ділянці Дніпродзержинське - Нікополь - Марганець, Бут та інші ріки України.

Мабуть не треба пояснювати, яку шкоду здоров'ю людини завдає таке переповнення річок та інших водойм отрутними речовинами. Адже ж безперервне споживання таких отрут разом з борщем, чаєм, кавою, лімонадою або пивом протягом місяців і років неминуче повинно приводити до захворювання серця, шлунка та інших органів людини.

За опублікованими в пресі даними, до українських річок тепер щороку потрапляє понад один мільярд кубометрів так званої «агресивної води», тобто неочищених відходів підприємств, нечистоти з каналізацій міст тощо. І становище рік у рік гіршає. Нові заводи майже всюди вводять у дію або взагалі без очисних споруд, або з недобудованими очисними спорудами, або з готовими очисними спорудами, але зробленими так, що від них мало кристи.

Голова комісії важкої і хемічної промисловости верхньої ради Української РСР О. О. Бурмистров у жовтні 1966 проглянув протоколи колегії промислових міністерств УРСР і ствердив: «графіки введення в дію підприємств розписано до найменшого вузла, а про очисні споруди — ні слова». Промислові міністерства в Києві є сьгодні тільки адміністративними філіялами всесоюзних міністерств у Москві, і слова Бурмистрова є свідченням того, що

всесоюзний уряд не приділяє проблемі очисних споруд належної уваги.

Депутати верховної ради УРСР — члени комісії для важкої та хемічної промисловості — скаржилися в жовтні 1966 на те, що плани будівництва очисних споруд жодним міністерством не виконуються. Вони встановили, що очисні споруди будують повільно, неякісно, без перспектив розвитку того чи іншого підприємства.

Депутат верховної ради УРСР М. Ф. Пономаренко ствердив:

«Проектно-технічні вирішення часто-густо відстають від життя, споруди передбачаються громіздкі, малоефективні, документація виготовляється несвоєчасно і неякісно, з прорахунками і навіть помилками, в наслідок чого вже здані об'єкти не забезпечують якісного очищення або й виходять з ладу».

Начальник Держводінспекції Південно-Бузького басейну Б. Масляк накинувся в київській «Робітничій газеті» на Одеський філіял інституту «Укрдніпрогідроліз» за те, що він, проєктуючи Запорізький гідролізодріжджовий завод, дуже погано спроектував очисні споруди. Цей завод щодоби скидає 3 000 кубометрів агресивних стічних вод до Дніпра. Проєктуючи завод для Вінниці, проєктувальники «винайшли другий варіант, але не очищення стоків, а... забруднення тепер уже ріки Південний Буг».

Із слів Масляка виходить, що в усьому винні проєктувальники. Але, виявляється, винних треба шукати на іншому місці. Член-кореспондент Академії наук УРСР Л. П. Кульський нещодавно скаржився, що фахівці вже протягом шістьох років даремно вимагають відкрити при Академії наук Інститут водних проблем. Удосконаленням існуючих метод очищення стічних вод і створенням нових метод на Україні жадна наукова організація серйозно не займається. Виходить, винних слід шукати не в проєктувальних інститутах, а «десь» нагорі — там, де встановлюють напрямні для діяль-

ности наукових установ, де укладають бюджети дослідних організацій.

На засіданні Комітету народного контролю Української РСР у січні 1967 стверджено, що на багатьох шахтах України, на багатьох заводах і фабриках уже кілька років підряд не ремонтують очисних споруд. Неочищені води потрапляють у річки. У них гине риба. І знову виникає питання: чи правильно шукати винних тільки на шахтах, заводах і фабриках, як це робить радянська преса. Адже ж це масове явище. Чи не слід шукати винних насамперед там, де укладають плани праці підприємств, де укладають державний бюджет?

Фахівці твердять, що підприємства можуть повністю використовувати відпрацьовану воду на виробництві. Все залежить від того, як на підприємстві побудовано робочий цикл. На Україні є заводи, — наприклад металургійні підприємства у Донецькому, Єнакієві, Макіївці, — де стічна вода використовується в обороті і не виходить за межі заводської території. Але це винятки. На аналогічних підприємствах — таких, як заводи: Дніпропетровський імені Петровського та імені Леніна, Дніпродзержинський, «Запоріжсталь», «Азовсталь» — агресивна стічна вода йде суцільним потоком у водойми і отрує воду в них.

На Васильківському шкіряному заводі на Київщині, який своїми стічними водами цілковито занастив річку Стугну, вже більше ніж десять років будують очисні споруди. Невже ж уряд не несе жадної відповідальності за це неприпустиме зволікання у будівництві очисних споруд? Якщо якийсь керівник будівництва виявився непридатним для своєї посади, його усувають і замінюють іншим. Але якщо і другий, і третій, і четвертий керівник не спроможний забезпечити швидкого будівництва високоякісної очисної споруди, тоді винен уряд, який не забезпечив будівництво відповідною технікою і не створив для будівників нормальних умов праці.

Бердичівський шкіряний завод ч. 1 цілком отруїв своїми відходами річку Гнилоп'ять. Він підлягає міністерству легкої промисловости Української РСР. У березні 1966 це міністерство зобов'язало згаданий завод поліпшити працю очисних споруд і для цього пообіцяло заводові виділити потрібну техніку, а саме: бульдозер, дев'ять автомашин і один екскаватор. Але минули літо, осінь та зима, і завод нічого з цієї обіцяної йому техніки, крім одної автомашини, не одержав. Хто ж винен у зриві: директор заводу чи уряд? Будівництво очисних споруд на цьому заводі здійснює трест «Житомиржилбуд». У грудні 1966 трест взагалі припинив будівництво і зняв робітників та перекинув їх на інші роботи. Коли головного інженера тресту Тихоновецького спитали, чому припинено будівництво очисних споруд, він відповів: «Ось вже півроку завод винен нам понад сто ти-

сяч карбованців, і ми не можемо платити робітникам зарплатню, тому й зняли з об'єкту людей. Хто ж працюватиме безплатно?!» Відповідь розумна і треба спитати: чому за будівництво очисних споруд повинен платити завод, а не уряд? Адже ж уряд збудував і пустив у дію завод без очисних споруд, то нехай уряд і турбується про будівництво очисних споруд і оплачує відповідні видатки.

Міністер меліорації та водного господарства СРСР Е. Алексеевський нещодавно висловився так: «Широке повсюдне будівництво очисних споруд — справа дуже дорога і проблему не можна розв'язати відразу». Що ж це? Уряд лише тепер починає думати про цю проблему? А деж він був протягом десятиріч? Отруєння майже всієї питної води на Україні створює ще небувалу в історії загрозу для здоров'я української людини.

А. К-ИЙ

### Зразок «комуністичної демократії»

Прихильників радянської «демократії» варто запитати: Чому на сесіях верхньої ради Української РСР (як також на сесіях Верховної ради Радянського Союзу) ніколи не буває справжніх дискусій, боротьби протилежних поглядів? Чому завжди всі пропозиції приймають одноголосно? Адже ж не буває так, щоб усі люди щодо кожного питання були тої самої думки. Який механізм праці сесій рад на Україні?

Механізм праці сесій верхньої ради той самий, що й місцевих рад. Спробуємо розібратися в цьому механізмі на конкретному прикладі, а саме на прикладі праці сесії ради селища Грузько-Зорянське. Це селище міського типу в Донецькій області. Частина його мешканців працює на вугільних шахтах, частина — в колгоспі та в радгоспі. 1959 року селище мало, за даними «Української радянської енциклопедії» 6,1

тис. мешканців, середню та дві восьмирічні школи, клуб і бібліотеку. Так от у цьому малому місті в березні 1967, як і по всій Україні, відбулися вибори до місцевої ради депутатів працюючих. А за якийсь час після виборів тут скликали першу сесію новообраної ради.

До ради обрали також місцевого агронома і викладача біології Антоничева. Ідучи на першу сесію, Антоничев наївно уявляв собі велику дискусію про майбутню працю, дискусію про персональний склад керівних органів ради. І він був дуже здивований, коли побачив, що ще перед скликанням сесії вже все було вирішене наперед, а від депутатів вимагали виконувати ролю автоматів, які при кожному голосуванні не думаючи піднімають руки і завжди голосують «за». За них вирішено наперед: хто має бути членом виконкому, хто має очолити по-



стійні комісії тощо. Антоничев був особливо здивований, коли почув з трибуни сесії повідомлення: «Головою комісії соціалістичної законности призначено товариша Антоничева».

Тут Антоничев не витримав. Адже ж з ним ніхто про це не говорив. Ніхто навіть не спитав, чи він бажає бути членом цієї комісії, чи зможе успішно виконувати функції її голови. І він дозволив собі те, чого ніколи не дозволяють собі депутати на сесіях верховних рад. Він попрохав слова, вийшов на трибуну і сказав:

«Як же це виходить? Депутатів, які ні про що не знають, призначають до комісій. Ось я, наприклад, фахівець сільського господарства, а мене, не спитавши, записують головою комісії соціалістичної законности. Я ж поняття про це не маю!»

Антоничев хотів говорити далі, але його позбавили слова. Задзвонив дзвінок і він був примушений зійти з трибуни. На трибуну вийшов голова Радянської районної ради

Олександр Чистяков і від нього депутати почули:

«Товариш перший раз на трибуні, не все розуміє. Анархію ми тут розводити не будемо, сесія — не базар. Якщо хтось не вміє працювати — навчимо. Не захоче — примусимо».

Про цю подію на сесії ради у Грузько-Зорянському розповіли 7 травня 1967 у московській газеті «Известия» кореспонденти цієї газети Буньков і Овчаров. Подія, без сумніву, цікава. Але який же висновок зробили обидва кореспонденти? Їхній висновок: депутатів призначили не до тих комісій, до яких вони повинні були б належати за своїм фахом. І це все.

Автори кореспонденції не заперечують факту, що сесії рад відбуваються як вистави в театрі, де ролі акторів розписані наперед. Ким? Звичайно, партійним апаратом та його функціонерами. Ніхто ж не забороняє партійним діячам підшуквати акторів і робити вистави в театрах.

А. К-ИЙ

---

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

## СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність».

---

## З М І С Т

Марина Приходько. Потойбіч мосту . . . . .	3
Альбер Камю. Справедливі . . . . .	7
Катерина Горбач. Поезії . . . . .	23
Марта Калитовська. Випадкова Італія . . . . .	26
Святослав Гординський. Думки з приводу «Історії українського мистецтва» . . . . .	33
Мирослав Прокоп. Угода між США і СРСР про консульські представництва — і українці . . . . .	44
«Вісті з „Прологу”». Засуджені далі караються . . . . .	61
Роман Рахманний. Про дві самотності та очі читачів . . . . .	65
Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України (VI) . . . . .	72
Євген Онацький. По похилій площі . . . . .	86
Антін В. Івахнюк. До питання нашого правопису . . . . .	109
Сергій Домазар. Довершена українська абетка . . . . .	114
Критика і бібліографія. Про самітну людину — очима молодого читача (Катерина Горбач) — Збірник студійних матеріалів (П. Ковалів) . . . . .	119
Огляди, нотатки. Ще два епізоди з життя трудівників в УРСР (А. К-ий) — Отруєння питної води на Україні (А. К-ий) — Зразок «комуністичної демократії» (А. К-ий) . . . . .	123

## Адреси наших представників

**Австралія:** „Library & Book Supply“  
16 a Prospect Street  
Glenroy, W. 9, Vic.

**Аргентина:** Cooperativa de Credito  
„Renacimiento“  
(para „Suchasnist“)  
Maza 150  
Buenos Aires

**Велико-  
британія:** S. Wasylko  
52, Johnson Road  
Lenton, Nottingham

**Канада:** I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 9, Ont.

**США:** G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025

**Франція:** M. Soroczak  
Cité Pierre Courant  
Bel—Horizon  
St. Etienne, Loire

**Швайцарія:** Dr. R. Prokok  
Dufourstrasse 15  
Burgdorf

**Швеція:** Kyrylo Harbar  
Box 62  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн  
просимо надсилати безпосередньо  
на адресу видавництва.

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1967 рік

одно число:                      річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швайцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

### Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Lenbachplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr. 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою  
до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

## КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

<b>***</b>	<b>Арка —</b> журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	<b>Правда Кобзаря</b> , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	<b>Мертвим не болить</b> , стор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	<b>Нація поневолена, але державна</b> , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	<b>Україна в Об'єднаних націях</b> , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	<b>Вселенський Собор, Ватиканський II</b> , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	<b>Слуга Божий Андрей — Благовісник</b> <b>єдності</b> (полотняна опера), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	<b>Діти чумацького шляху</b> , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	<b>Діти чумацького шляху</b> , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	<b>Росяні зорі</b> , поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	<b>Доктор Серафікус</b> , повість, стор. 174	0,75	0,20
<b>***</b>	<b>Допевідь М. С. Хрущова на XX з'їзді</b> <b>КПРС</b>		
	<b>Лист укр. в'язнів до ОН</b> , стор. 104	2,50	0,75
<b>***</b>	<b>Збірник УЛГ</b> , стор. 336	12,00	3,95
<b>***</b>	<b>Злочини комуністичної Москви в Україні</b> , влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	<b>Колоніальний визиск — основа советської</b> <b>індустріалізації</b> , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	<b>Наукове дослідження</b> , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	<b>Нариси з теорії літератури</b> , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	<b>Панорама найновішої літератури в УРСР</b> , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	<b>Сучасна література в УРСР</b> , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	<b>На багрянному коні революції</b> , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)